

บทที่ ๔

ปรมัตถสัจจะ

(Ultimate truth)

ความหมายและการแบ่งประเภทของปรมัตถสัจจะ

ปรมัตถสัจจะ ความจริงโดยปรมัตถ์ คือจริงตามความหมายสูงสุด ตามความหมาย
แท้อย่างยิ่ง หรือตามความหมายแท้ขั้นสุดท้ายที่ตรงตามสภาวะ และเท่าที่พอจะกล่าวถึงได้ หรือ
พอจะยังพูดให้เข้าใจกันได้ เพื่อสำหรับให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันความเป็นจริงของ
สิ่งทั้งหลาย คือรู้จักสิ่งเหล่านั้นตามที่มันเป็น และเพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด คือการ
หยั่งรู้สัจธรรม ที่จะทำให้ความยึดติดถือมั่นหลงผิดทั้งหลายสลายหมดไป ทำให้วางใจวางท่าที่
ต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง
ผ่องใส เบิกบาน มีความสุขที่แท้จริง^๑

ปรมัตถสัจจะ เป็นความจริง (สัจจะ) ที่มีได้เกิดจากมนุษย์เป็นผู้กำหนดขึ้น แต่เป็น
ความจริงโดยสภาวะธรรมชาติของตัวเอง มนุษย์เป็นเพียงผู้ไปรู้ ไปศึกษา ไปทำความเข้าใจ
เข้าใจ และในที่สุดไปสมมติชื่อเรียกสภาวะธรรมเหล่านั้น ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ชัดเจนว่า
"...อุกริกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือความตั้งอยู่
ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง..."^๒

^๑ พระราชนิพนธ์, พุทธธรรม, หน้า ๕๕.

^๒ อัง.ติก. ๒๐/๕๗๖/๓๔๗-๓๔๘.

ดังนั้น ปรมัตถสังจะจึงเป็นสังจะ (ความจริง) โดยสภาวะที่แท้จริงตามธรรมชาติ ไม่ขึ้นอยู่กับการสมมติ เรียกของมนุษย์ พระพุทธเจ้าเป็นเพียงผู้ที่ได้ตรัสรู้ความจริงนั้นแล้วนำมา เทศนา เพื่อแสดงให้เห็นที่ทราบถึงสิ่งที่พระองค์ตรัสรู้ ธรรมะที่พระองค์ตรัสรู้และเข้าถึงนั้นเป็นธรรมะ ในระดับปรมัตถสังจะ เป็นการเข้าถึงด้วยวิธีเฉพาะของพระองค์เอง มนุษย์ไม่เคยประดิษฐ์ ภาษาไว้อธิบายปรมัตถสังจะ เรามีแต่ภาษาสำหรับใช้ในระดับสมมติสังจะทั้งสิ้น จึงเป็นความ จำเป็นที่พระพุทธองค์ต้องใช้ภาษาสมมติสังจะเท่าที่มีอยู่ในสมัยนั้น มาอธิบายปรมัตถสังจะที่ พระองค์เข้าถึง ดังนั้น เราทั้งหลายจึงเข้าใจปรมัตถสังจะตามที่พระองค์สอนโดยผ่านทาง อรรถบัญญัติและนามบัญญัติ โดยเฉพาะวิชขมานบัญญัติ ซึ่งเป็นสมมติสังจะดังได้กล่าวแล้ว

ในเรื่องนี้พระพุทธเจ้าย่อมทรงทราบเป็นอย่างดีว่า ถึงแม้พระองค์จะทรงพยายามใช้ สมมติบัญญัติอธิบายปรมัตถสังจะอย่างสมบูรณ์ชัดเจนเพียงใดก็ตาม จะทำได้ก็เพียงการสร้าง ความ เข้าใจให้เกิดขึ้นในระดับหนึ่งเท่าที่จะสามารถทำได้เท่านั้น ทั้งนี้เป็นเพราะการสื่อความหมาย โดยใช้สมมติบัญญัตินั้นมีขอบเขตจำกัด ดังนั้น การที่จะศึกษาให้เข้าใจพระธรรมที่พระองค์ตรัสรู้ นั้น จึงต้องอาศัย ๓ วิธีประกอบกันจึงจะเกิดความเข้าใจโดยสมบูรณ์ กล่าวคือ สุตตามยปัญญาและ จินตามยปัญญา เป็นปัญญาและความ เข้าใจในธรรมที่เกิดขึ้นโดยอาศัยภาษา จึงนับว่ายังอยู่ใน ขอบเขตความสามารถของภาษาที่อธิบายได้ ส่วนปัญญาและความ เข้าใจในธรรมบางอย่างใน ชั้นลึกซึ้งนั้น อยู่สูงเกินกว่าที่จะใช้ภาษาอธิบายได้ จำเป็นต้องอาศัยวิธีที่ ๓ คือ กาวานามยปัญญา ซึ่งถือเป็นปัญญาชั้นสูงสุด เกิดขึ้นได้โดยไม่ต้องอาศัยภาษาเป็นสื่อ แต่เป็นการหยั่งรู้ได้ด้วย ประสบการณ์โดยตรงของตนเอง ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ดังนั้น การที่จะกล่าวถึงปรมัตถสังจะ ในที่นี้ จึงเป็นเพียงการอธิบายโดยผ่านทางวิชขมานบัญญัติ ซึ่งจะสร้างความเข้าใจให้เกิดขึ้น ในระดับหนึ่งเท่านั้น ส่วนความเข้าใจในชั้นสูงสุดชัดเจนแจ่มแจ้งสมบูรณ์อันเป็นกาวานามยปัญญานั้น จำเป็นที่ผู้ศึกษาจะต้องฝึกปฏิบัติด้วยตนเองตามแนวทางที่พระพุทธองค์ทรงแนะนำไว้

พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทแบ่งปรมัตถสังจะเป็น ๒ ประเภทคือ

๑. สภาวะธรรมที่เรียกว่า นาม หรือนามธรรม
๒. สภาวะธรรมที่เรียกว่า รูป หรือรูปธรรม

นามธรรมนั้นได้แก่ จิต เจตสิกและนิพพาน ดังนั้น จึงกล่าวโดยสรุปได้ว่าปรมัตถสังจะ ได้แก่นามธรรม ๓ อย่างคือ จิต เจตสิก รูปและนิพพานอีก ๑ รวมเป็น ๔ ดังปรากฏใน

คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหบาลี ซึ่งพระอนุรุธอาจารย์เป็นผู้รจนา โดยย่อความพระอภิธรรมจากคัมภีร์อภิธรรมปิฎก โดยกล่าวเป็นคาถาเริ่มต้นปกรณ์ว่า

ข้าพเจ้า (ชื่ออนุรุธอาจารย์) ขอถวายอภิวัตพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้มีพระคุณอันขั่งไม่ได้ พร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่แห่งพระอริยสงฆ์อันสูงสุดแล้ว จกกล่าวปกรณ์ อภิธรรมมัตถสังคหะฯ อรรถแห่งพระอภิธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น โดยปรมัตถ์ทุกประการ มี ๔ อย่างคือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป ๑ นิพพาน ๑ ฯ^๑

ปรมัตถ์สังจะ ๔ อย่างอันได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ถือได้ว่าเป็นปรมัตถ์-สังจะ เพราะเป็นสิ่งที่มิได้อยู่เป็นอยู่โดยธรรมชาติของตัวเอง มนุษย์เป็นเพียงผู้ไปศึกษาและบัญญัติศัพท์ (วิชขมานบัญญัติ) เพื่อใช้เรียกเท่านั้น ถึงแม้ว่าจะไม่มีผู้ใดที่เข้าไปรู้ไปศึกษาปรมัตถ์ทั้ง ๔ นั้นก็ตาม สิ่งเหล่านี้ก็ยังคงมีอยู่เป็นอยู่ตามสภาวะเช่นนั้นตลอดไป ตัวอย่างเช่น มนุษย์และสัตว์ทุกชนิด เมื่อวิเคราะห์ในแง่ปรมัตถ์จะพบว่าเกิดจากสภาวะธรรมที่เรียกว่า จิต เจตสิก รูปมาประกอบกัน หรืออาจวิเคราะห์ในอีกแง่หนึ่งได้ว่า เกิดจากชั้น ๔ อันได้แก่ รูปชั้น ๑ เวทนาชั้น ๑ สัญญาชั้น ๑ สังขารชั้น ๑ วิญญาณชั้น ๑ มาประกอบกัน ซึ่งอันที่จริงแล้ว ชั้น ๔ นั้นสามารถสรุปลงได้ในปรมัตถ์สภาวะทั้ง ๓ คือ วิญญาณชั้น ๑ จัดอยู่ในสภาวะธรรมที่เรียกว่า จิต เวทนาชั้น ๑ สัญญาชั้น ๑ และสังขารชั้น ๑ จัดอยู่ในสภาวะธรรมที่เรียกว่าเจตสิก ส่วนรูปชั้น ๑ จัดอยู่ในสภาวะธรรมที่เรียกว่ารูป

ดังนั้น มนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย ถ้ามองในแง่ปรมัตถ์แล้วประกอบด้วยชั้น ๔ หรือสรุปให้ย่อลงได้เป็น ๓ สภาวะธรรมคือ จิต เจตสิก รูป ซึ่งมาประกอบกันเป็นกระบวนการตามธรรมชาติที่ผันแปรไปตามเหตุปัจจัย ในทำนองเดียวกันวัตถุทั้งหลายเป็นต้นว่า โลก ภูเขา แม่น้ำ บ้าน เรือน โต๊ะ เก้าอี้ ฯลฯ ถ้ามองในแง่ปรมัตถ์แล้ว พบว่าเป็นเพียงสภาวะธรรมชนิดหนึ่งที่เรียกว่ารูปเกิดขึ้น และผันแปรไปตามเหตุปัจจัยเท่านั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าการศึกษาทุกสิ่ง

^๑ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อภิธรรมมัตถสังคหบาลี และอภิธรรมมัตถวิภาวีนีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า ๑.

ทุกอย่างใน เอกภพในแง่ปรมาตม์ จึง เป็นการศึกษาลึก เข้าไปถึงสภาวะแท้จริงโดยธรรมชาติของ
 สิ่งนั้น ๆ เพื่อให้เข้าใจสิ่งต่าง ๆ อย่างถ่องแท้ตามสภาวะที่เป็นจริง คำศัพท์ต่าง ๆ ที่บัญญัติ
 ขึ้นใช้เรียกสภาวะธรรมทั้งหลายในแง่ปรมาตม์นี้ จึงจัดเป็นวิชขมานบัญญัติ ซึ่งหมายถึงนามบัญญัติที่
 มนุษย์บัญญัติขึ้น โดยมีสภาวะธรรมรองรับนามบัญญัตินั้นจริง คำสอนของพระพุทธเจ้าที่เป็นปรมาตมธรรม
 จึงเป็นคำสอนที่กล่าวถึงธรรมชาติ หรือสภาวะธรรมล้วน ๆ ซึ่งมีปรากฏอยู่ทั้งในพระสูตรและ
 พระวินัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีปรากฏมากที่สุดในพระอภิธรรมปิฎก ในพระอภิธรรมปิฎกนี้ได้
 กล่าวถึงรายละเอียดของปรมาตมธรรม ๔ อย่าง ชันได้แก่ จิต เจตสิก รูปและนิพพานไว้อย่าง
 ละเอียดพิศดาร ซึ่งจะขอนำมากล่าวโดยสังเขปดังต่อไปนี้

จิต

จิตคืออะไร

พุทธปรัชญาถือว่าจิต เป็น "สภาวะธรรม" หรือ "สังขตธรรม" อย่างหนึ่ง คำว่า
 "สภาวะธรรม" หรือ "สังขตธรรม" หมายถึงสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่ง
 ของเหตุปัจจัย สิ่งใดก็ตามที่เกิดขึ้นก็เพราะมีเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ก็เพราะมีเหตุ
 ปัจจัยที่ทำให้ตั้งอยู่ และเมื่อดับหรือเสื่อมสลายก็เพราะมีเหตุปัจจัยที่ทำให้แตกดับ ในลักษณะ
 เช่นนี้เป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ หรือลักษณะสามัญของสิ่งทั้งปวง จึงเรียกสิ่งนั้นว่าสภาวะธรรม
 หรือสังขตธรรม

พุทธปรัชญาได้นิยามสภาวะธรรมที่เรียกว่า "จิต" ไว้ว่า "ธรรมชาติโดยอ้อมรู้อารมณ์
 คือได้รับอารมณ์อยู่เสมอ ธรรมชาตินั้นเรียกว่าจิต"^๑ ในอภิธรรมมัตถสังคหฎีกาได้ให้ความ
 หมายของจิตไว้ว่า "ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิด อธิบายว่ารู้อารมณ์"^๒

^๑ บุญมี เมธางกูร, วรรณสิทธิ์ ไวทยะ เสรี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ
ปริจเฉทที่ ๑ ตอนที่ ๑ (กรุงเทพฯ : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๑), หน้า ๒๖.

^๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อภิธรรมมัตถสังคหบาสิและอภิธรรมมัตถวิภา
วณฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า ๒๐.

คำว่า "อารมณ์" ซึ่งเป็นศัพท์เฉพาะที่ใช้ในพุทธปรัชญามีความหมายต่างจากความหมายที่ใช้โดยทั่วไปในภาษาไทย จำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจให้ถูกต้องตามความหมายตามธรรมชาติของพุทธปรัชญา กล่าวคือ "อารมณ์" หมายถึงสิ่งที่จิตรับรู้โดยผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) กับที่รับรู้ทางใจโดยตรง เช่น รูป (สิ่งที่ตามองเห็น) เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่กายสัมผัสได้) และธรรมารมณ์ อันได้แก่เรื่องราวต่าง ๆ ที่ใจนึกคิดและรับรู้ได้โดยตรง โดยไม่ต้องผ่านทางประสาทสัมผัส

ดังนั้น จิตจึงรับรู้อารมณ์ในลักษณะของการเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และรู้คิดนึกอยู่เสมอตามทวารทั้ง ๖ อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กายและทางใจ นอกจากคำว่า "จิต" ในพุทธปรัชญายังมีคำที่เป็นไวพจน์ของจิตอีกหลายคำ เช่น "จิตนั้นเป็นใจ...จิตคือมนะ มานัส หทัย ปัทธะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ"^๑ ขัฏฐุสาลีนิอรรถถาได้อธิบายความหมายของคำที่ใช้เรียกจิตไว้ว่า

ธรรมชาติโดยอมคิด ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจิต ธรรมชาติโดยอมน้อมไปหาอารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่ามโนจิตที่รวบรวมอารมณ์ไว้ภายในนั้นแหละชื่อว่าหทัย ธรรมชาตินี้หทัย คือความพอใจที่มีอยู่ในใจนั้นชื่อว่ามานัส จิตเป็นธรรมชาติที่มองใส จึงชื่อว่าปัทธะ มนะที่เป็นอายตนะคือเครื่องต่อ จึงชื่อว่ามนายตนะ มนะที่เป็นอินทรีย์ คือครองความเป็นใหญ่ จึงชื่อว่ามนินทรีย์ ธรรมชาติใดที่รู้อารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่าวิญญาณ วิญญาณที่เป็นขันธ จึงชื่อว่าวิญญาณขันธ มนะที่เป็นธาตุชนิดหนึ่งซึ่งรู้อารมณ์ จึงชื่อว่ามโนวิญญาณธาตุ^๒

จะเห็นได้ว่าแม้จะมีการบัญญัติศัพท์ขึ้นใช้ เรียกจิตแตกต่างกันก็ตาม แต่โดยอรรถแล้ว ย่อมหมายถึงสภาวะธรรมอันเดียวกัน ซึ่งในที่นี้จะขอเรียกเป็นกลาง ๆ ว่าจิต

สรุปได้ว่า จิตในธรรมชาติของพุทธปรัชญามีถึงสภาวะธรรมที่เป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง มีลักษณะหรือหน้าที่ที่สำคัญคือการรู้อารมณ์

^๑ พุท.ปฎิ. ๓๑/๔๑๒/๒๐๑.

^๒ บุญมี เมธางกูร, วรรณสิทธิ์ ไททยะ เสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปรจ.เลขที่ ๑ ตอนที่ ๑, หน้า ๒๗..

การทำงานของจิต

จิต เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนามธรรมชนิดหนึ่ง ซึ่งอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณ์ กล่าวคือมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ซึ่งเป็นไปตามอำนาจของเหตุปัจจัย จิตจึงเป็นสิ่งที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาอย่างต่อเนื่อง เพื่อสะดวกในการศึกษาเรื่องจิตอย่างละเอียด จึงนิยมเรียกจิตที่เกิดขึ้นตั้งอยู่แล้วดับไปในแต่ละครั้งว่า "ดวง" จิตที่เกิดดับครั้งหนึ่งหรือดวงหนึ่ง เรียกว่าขณะจิตหนึ่ง คืออายุของจิตดวงหนึ่ง ซึ่งเมื่อแบ่งโดยอาการปรากฏแล้ว แบ่งได้เป็น ๓ อนุขณะหรือเรียกว่าขณะเล็ก คือขณะเริ่มเกิด เรียกว่าอุปาทนขณะ ขณะที่ตั้งอยู่ยังไม่ดับไปเรียกว่าฐิติขณะ และขณะที่กำลังดับ เรียกว่ากังคขณะ เมื่อจิตดวงเก่าดับไป จิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้นและประกอบด้วย ๓ อนุขณะเช่นกัน เมื่อจิตดวงนี้ดับไปแล้วก็มีจิตดวงใหม่เกิดขึ้นต่อเนื่องในทำนองเดียวกันอย่างไม่ขาดสาย โดยที่จิตดวงที่ดับไปจะทำหน้าที่เป็นเหตุปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้น และในทำนองเดียวกันจิตดวงใหม่ที่เกิดขึ้นก็เป็น เหตุปัจจัยของจิตดวงใหม่ที่จะเกิดขึ้น เป็นลำดับต่อ ๆ ไป ไม่รู้จบสิ้น จิตแต่ละดวงจึงเป็นผลของจิตดวงเก่าที่ดับไป และเป็นเหตุของจิตดวงใหม่ที่จะเกิดขึ้น จิตจึงมีลักษณะ เป็นนามธรรม และเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติอย่างหนึ่งที่เป็นเหตุเป็นผล เกิดดับติดต่อกันอย่างต่อเนื่องอย่างไม่ขาดสาย และการเกิดดับสืบต่อนี้รวดเร็วมาก จึงเป็นการยากที่ผู้ไม่เคยปฏิบัติสมาธิอย่างลึกซึ้ง หรือศึกษาพระอภิธรรมมาก่อนจะเข้าใจได้โดยง่าย

จิต เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ อารมณ์ที่จิตรับรู้ได้แก่อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ โดยรับรู้ผ่านทางทวารทั้ง ๖ อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ จิตที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์เรียกว่า วิถีจิต ส่วนจิตที่อยู่ในสภาพที่ไม่มีการรู้อารมณ์ เรียกว่าภวังคจิต ในขณะที่นอนหลับสนิทโดยไม่ฝัน จิตจะไม่รู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ แต่จิตจะเกิดดับเกิดดับต่อเนื่องอยู่ในภวังค์ตลอดเวลาเป็นภวังคจิต แต่เมื่อใดจิตตื่นสู่วิถีรู้อารมณ์ จิตจะเกิดดับเกิดดับต่อเนื่องอยู่ในวิถีเป็นวิถีจิต ซึ่งเป็นขณะที่เราตื่นอยู่ ดังนั้น จิตจึงอยู่ในสภาพที่เกิดดับเกิดดับต่อเนื่อง (สันตติ) เรื่อยไป ในเวลาที่เราตื่นอยู่ตลอดเวลา จิตมีการตกลงสู่ภวังค์เป็นระยะ ๆ ในการรู้อารมณ์ตามปกติ ถ้าเป็นการรู้อารมณ์ที่ชัดเจนมาก ๆ จิตจะเกิดดับเกิดดับอยู่ในวิถี ๑๔ ขณะ (๑๔ ครั้งหรือ ๑๔ ดวง) แล้วตกลงสู่ภวังค์ จะเกิดดับอยู่ในภวังค์ ๓ ขณะ แล้วเกิดขึ้นสู่วิถีรู้อารมณ์ใหม่ อยู่ในวิถี ๑๔ ขณะแล้วก็ตกลงสู่ภวังค์ อยู่ในภวังค์ ๓ ขณะแล้วเกิดขึ้นสู่วิถีรู้อารมณ์ใหม่อีก ๑๔ ขณะ สลับกันอยู่ตลอดเวลาดังนี้ถือว่าเป็นภาวะการรู้อารมณ์อย่างชัดแจ้ง ซึ่งจะประกอบไปด้วยจิตเกิดดับตลอดช่วงการรับรู้ ๑๗ ขณะ (ภวังคจิต ๓ ขณะและวิถีจิต

๑๔ ขณะ) แต่ถ้าการรับรู้อารมณ์บางขณะเป็นไปอย่างไม่ชัดเจน จิตที่เกิดดับเกิดดับตลอดช่วงการรับรู้ นั้น จะเกิดขึ้นน้อยกว่า ๑๗ ขณะ อาจจะไม่เหลือเพียง ๑๖ ขณะ ๑๕ ขณะ ๑๔ ขณะ ๑๓ ขณะ หรือน้อยกว่านั้น ขึ้นอยู่กับว่าการรับรู้อารมณ์นั้นมีความชัดเจนมากน้อยเพียงใด

สำหรับการรับรู้อารมณ์ที่สมบูรณ์ชัดเจนนั้น พุทธปรัชญาเรียกว่า อติมหันตารมณ์^๑ หมายถึงอารมณ์ทั้ง ๕ ได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่มีกำลังแรงกล้าจึงทำให้จิตสามารถรับรู้อารมณ์ประเภทนี้ได้อย่างเต็มที่มากที่สุด ทั้งนี้เพราะอาศัยปัจจัยหลายประการ คือรูปารมณ์ (สิ่งที่ตามองเห็น) ที่จะมีความเด่นชัดมากที่สุดได้นั้น ต้องอาศัยส่วนประกอบคือ จักขุประสาทที่มีแสงสว่างดี มีรูปารมณ์และมีการใส่ใจจากรูปารมณ์นั้นจึงจะมีกำลังแรงกล้ามากที่สุด ส่วนอารมณ์อื่นๆ เช่น เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ก็เป็นไปโดยทำนองเดียวกัน เมื่อได้รับปัจจัยตามสมควร อารมณ์นั้น ๆ ก็จะมีกำลังแรงกล้าและให้รู้ได้ชัดเจนมากที่สุด

การรับรู้อติมหันตารมณ์จะมีจิตเกิดดับสืบเนื่องกัน ๑๗ ขณะ (๑๗ ดวง) จิตแต่ละขณะที่เกิดขึ้นจะทำหน้าที่เฉพาะของตน พุทธปรัชญาจึงได้บัญญัติศัพท์ขึ้น เรียกจิตแต่ละขณะ เป็นชื่อเฉพาะตามหน้าที่ของขณะจิตนั้น ๆ สมมติว่าจิตรับรู้อติมหันตารมณ์ทางตา ซึ่งมีจิตเกิดขึ้น ๑๗ ขณะแล้วดับลงถือเป็นการสิ้นสุดการรับรู้รูปารมณ์ต่อไปจิตจะรับรู้อติมหันตารมณ์ทางหู จิตจะมีขั้นตอนการทำงาน ดังนี้คือ จิตขณะที่ ๑ เกิดขึ้นเรียกว่า อตติภวังค์ เป็นภวังคจิตที่ยังอยู่ในอิทธิพลของรูปที่เพิ่งรับรู้มาหยก ๆ ถือได้ว่าเป็นภวังค์เก่า (อตติภวังค์) เมื่อเกิดขึ้นแล้วดับลง จิตขณะที่ ๒ จึงเกิดขึ้นเรียกว่าภวังคจลนะ เป็นภวังค์ใหม่ มีอาการไหวคลายจากอารมณ์เก่าในขณะเดียวกัน มีอารมณ์ใหม่เข้ามาแทรกภวังคจิตขณะที่ ๒ นี้ จึงอยู่ในสภาพที่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของรูปารมณ์ที่รับรู้มาก่อนกับสัทธารมณ์ (เสียง) ซึ่งกำลังจะรับรู้ใหม่พอ ๆ กัน เมื่อภวังคจิตขณะที่ ๒ ดับลง จิตขณะที่ ๓ จึงเกิดขึ้นเรียกว่า ภวังคูปจเจตะ คือภวังค์สดเป็นภวังคจิตที่ได้รับอิทธิพลของเสียง

^๑ บุญมี เมธางกูร, วรรณสิทธิ์ ไวทยะ เสรี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔, หน้า ๑๓.

ที่เริ่มรับรู้ใหม่แรงมากขึ้น จนทำให้จิตดวงนี้ตัดอารมณ์เก่า คือรูปารมณ์ออกไปโดยเด็ดขาดพร้อมกับดับลง จิตขณะที่ ๔ จึงเกิดขึ้นเรียกว่า โสตทวารารัชชณะ จิตพ้นจากภวังค์เกิดขึ้นสู่วิถีเพื่อรับอารมณ์ทางหู จึงนับเป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นวิถีรับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันแล้วดับลง จิตขณะที่ ๕ จึงเกิดขึ้นเรียกว่า โสตวิญญาณ เป็นวิถีจิตที่ทำหน้าที่รู้แจ้งอารมณ์ทางหู โดยรู้สึกว่าได้ยินแล้วดับลง จิตขณะที่ ๖ จึงเกิดขึ้นเรียกว่า สมปฐิจันนณะ เป็นวิถีจิตที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ทางหูต่อมาจากจิตขณะที่ ๕ เพื่อจะสืบทอดต่อไปยังจิตขณะที่ ๗ เมื่อจิตขณะที่ ๖ ดับลง จิตขณะที่ ๗ จึงเกิดขึ้นเรียกว่า สันตริณณะ เป็นวิถีจิตที่เกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์นั้นว่าดีเลวประการใด เพื่อประมวลให้จิตขณะที่ ๘ ตัดสิน เมื่อจิตขณะที่ ๗ ดับลง จิตขณะที่ ๘ จึงเกิดขึ้นเรียกว่า ไวกฐัพพะเน เป็นวิถีจิตที่เกิดขึ้น ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ โดยสภาพเป็นกุศล อกุศล หรือเป็นกลาง ๆ (กิริยา) เมื่อดับลง จิตขณะที่ ๘-๑๕ เกิดขึ้นตามลำดับติดต่อกัน ๗ ขณะ (ขณะที่ ๘-๑๕) เรียกจิตทั้ง ๗ ขณะนี้เหมือนกันว่า ชวนะ เป็นวิถีจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์อย่างเดียวกันทั้ง ๗ ขณะ อาจจะเป็นกุศล อกุศล หรือกิริยาจิต (จิตที่เป็นกลาง ๆ) ก็เป็นไปอย่างเดียวกันทั้ง ๗ ขณะ ซึ่งถือเป็นเหตุใหม่ที่กระทำบาป-บุญให้ปรากฏขึ้น ซึ่งจะส่งผลเป็นวิบากจิตต่อไป เมื่อขณะจิตที่เป็นชวนะทั้ง ๗ ดวงดับลง จิตขณะที่ ๑๖-๑๗ จึงเกิดขึ้นตามลำดับติดต่อกัน ๒ ขณะ เรียกจิตทั้ง ๒ ขณะนี้เหมือนกันว่า ตทาลัมพะเน เป็นวิบากจิต (จิตที่เป็นผล) เกิดขึ้นรับเศษของอารมณ์ที่เหลือต่อจากชวนะอีก ๒ ขณะ เพื่อหน่วงอารมณ์สู่ภวังค์ เมื่อจิตดวงที่ ๑๗ ดับวิถีจิตก็สิ้นสุดลง และอายุของอารมณ์ที่จิตเกิดขึ้นรับรู้ก็สิ้นสุดลงเช่นกัน จิตที่เกิดต่อจากจิตดวงที่ ๑๗ ก็เป็นภวังคจิต สมมติว่าอารมณ์ที่จิตจะรับรู้ต่อจากนี้เป็นคันธารมณ์ (กลิ่น) ภวังคจิตดวงนี้ถ้าดับต่อจากวิถีจิตที่ดับลงไปแล้ว จะเป็นจิตดวงที่ ๑๘ จิตเป็นอดีตภวังค์ หรือภวังค์เก่า ซึ่งยังมีอิทธิพลเก่าของสัททารมณ์อยู่ แต่ถ้าจะเริ่มนับขณะจิตที่จะรับรู้คันธารมณ์ จิตดวงที่ ๑๘ นี้คือจิตขณะที่ ๑ ที่เรียกว่า อดีตภวังค์หรือภวังค์เก่า ต่อจากภวังค์เก่าก็เป็นภวังคจลนนะ หรือภวังค์ไหว ต่อจากภวังค์ไหวก็เป็นภวังคุปัจเฉทะหรือภวังค์ตัด รวมเป็นภวังคจิต ๓ ขณะ ถัดจากนั้นจิตก็ขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์คือกลิ่น ในทำนองเดียวกันกับที่รับอารมณ์ทางหูดังกล่าวมาแล้ว การรับรู้อารมณ์ของจิตมีขั้นตอนที่พอจะเทียบเคียงได้กับข้ออุปมาดังต่อไปนี้

สมมติว่ามีแมลงมูมตัวหนึ่งชกโยซึ่งเป็นตาข่ายไว้ เพื่อดักแมลง เมื่อชกโยเสร็จแล้วก็เกาะคอยที่อยู่ตรงกลางโยเพื่อจ้องจับแมลงเป็นอาหาร แมลงมูมตัวนี้เปรียบเหมือนจิตที่อยู่ในภวังค์คอยจ้องหาอารมณ์อยู่ตลอดเวลา ส่วนอารมณ์นั้นเปรียบเหมือนแมลงอื่น ๆ ที่บินไปติดโย

แมลงมุม ต่อมามียุงตัวหนึ่งบินมาติดโดยแมลงมุม แรงกระทบของยุงกระเทือนไปถึงแมลงมุม ทำให้แมลงมุมทราบว่าสิ่งหนึ่ง (ยุง) มาติดโดยของตน แมลงมุมจึงไหวตัว ยุงในที่นี้เปรียบเสมือนเสียงมากกระทบโสตประสาท แล้วกระเทือนถึงภวังคจิตทำให้เกิดภวังคจลนะ คือการไหวตัวของภวังคจิต คือจิตเตรียมทิ้งอารมณ์เก่า (รูปารมณ) เพื่อรับอารมณ์ใหม่ คือเสียงที่มากกระทบนั่นเอง เมื่อแมลงมุมไหวตัวแล้ว ก็ได้ออกจากที่เกาะ เทียบได้กับจิตที่เป็นภวังคปัจเจกตะลบลงแล้วยกจิตขึ้นสู่วິถี ในขณะที่แมลงมุมจะได้ออกไปจับยุงตัวนั้น มันจะใคร่ครวญก่อนว่ายุงนั้นอยู่ทางไหน คือพิจารณาดูว่าแรงกระทบนั้นมาจากทางไหน เมื่อทราบแน่ชัดแล้วจะได้ไต่ไปทางนั้น ข้อนี้เปรียบได้กับขณะที่จิตทำหน้าที่โสตทวารารชชนะ คือคิดใคร่ครวญว่าเสียงที่มากกระทบโสตประสาทนั้นอยู่ทางไหน เมื่อแมลงมุมทราบแน่ชัดว่ายุงติดอยู่ทางไหนแล้วมันก็ได้ตรงไปทางนั้น การที่แมลงมุมทราบแน่ชัด เปรียบได้กับขณะที่โสตวิญญาณทำหน้าที่ได้อินเสียงนั้น เมื่อแมลงมุมไต่ถึงยุงแล้วจับยุงนั้นไว้ในทันทีที่ไต่ไปถึง เปรียบเหมือนขณะที่จิตทำหน้าที่สัมปฏิจฉันนะรับอารมณ์คือเสียงนั้นไว้จากโสตวิญญาณ ขณะที่แมลงมุมจับยุงไว้แล้วพิจารณาว่า สิ่งนี้ควรกินเป็นอาหารได้หรือไม่ เป็นพิษเป็นภัยหรือไม่ อาหารนี้ดีเลวประการใด ข้อนี้เปรียบได้กับขณะที่จิตทำหน้าที่สันตริณะคิดพิจารณาอารมณ์ว่าเสียงนั้นว่าดีเลวประการใด เมื่อแมลงมุมพิจารณาแล้วตัดสินใจเด็ดขาดว่า ยุงที่มาติดโดยนั้นสามารถกินเป็นอาหารได้การตัดสินใจเด็ดขาดของแมลงมุมในข้อนี้เปรียบได้กับขณะที่จิตทำหน้าที่ไวภูมัพพะคิดตัดสินใจเด็ดขาดว่า อารมณ์คือเสียงนั้นเป็นอย่างไร เป็นเสียงยอหรือเสียงด่า เป็นเสียงที่จะทำให้จิตเป็นกุศลหรืออกุศล ขณะที่แมลงมุมกำลังกินยุงอยู่นั้น ข้อนี้เปรียบได้กับขณะที่จิตทำหน้าที่ชวนะ คือเสพอารมณ์ กิรสาอารมณ์ นั้น คือถ้าเสียงที่ได้ยินเป็นเสียงที่ดี ก็เกิดความดีใจ ถ้าเป็นเสียงชั่วร้ายก็เกิดความเสียใจ ชวนะจิตนี้จะเกิดต่อบ่อเนื่องกัน ๗ ขณะ เมื่อแมลงมุมกินยุงเข้าไปแล้ว ก็ยอมกลืนลงไปรวมอยู่ที่กระเพาะ เพื่อย่อยไปบำรุงร่างกายของมัน ข้อนี้เปรียบได้กับขณะที่จิตทำหน้าที่ตทาสัมพะเน เกิดขึ้นต่อบ่อเนื่องกัน ๒ ขณะจิตเป็นวิบากจิต เพื่อทำหน้าที่รวบรวมอารมณ์ ตลอดถึงความยินดียินร้าย อันเป็นบุญเป็นบาปส่งต่อไปเก็บประทับไว้ที่ภวังคจิตต่อไป เมื่อวิธิจิตดวงนี้ดับลงอายุของอารมณ์ที่จิตเกิดขึ้นรับรู้ก็สิ้นสุดลง ต่อจากนี้ไปจิตจะเกิดดับอยู่ในภวังคจกนกว่าจะมีอารมณ์ใหม่มากกระทบ ทวาร จิตจึงขึ้นวิถีเพื่อรับอารมณ์นั้น เช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้ว

สิ่งที่ควรทราบในที่นี้ก็คือ จิตตั้งแต่ดวงที่ ๑ ถึงดวงที่ ๑๗ นั้นเกิดขึ้นเป็นไปอย่างรวดเร็วมาก ยากที่ผู้ไม่เคยฝึกฝนจิตด้วยการเจริญสมาธิมาก่อนจะสามารถกำหนดหรือสังเกต

ให้เห็นได้ โดยทั่วไปเรามักจะคิดว่ามนุษย์สามารถที่จะเห็น ได้ยิน ตมกลิ่น รุ้รส รุ้สัมผัสหรือมีความคิด เกิดขึ้นได้พร้อม ๆ กันในแต่ละบุคคล เช่นในขณะที่ชมภาพยนตร์และทานปลาหมึกย่างไปด้วย จิตสามารถรับอารมณ์ที่มากกระทบได้หลาย ๆ ทางพร้อมกันคือ ตาดูภาพบนจอ หูฟังเสียงภาพยนตร์ จมูกได้กลิ่นปลาหมึกย่าง ลิ้นรับรสปลาหมึกย่าง กายรู้สัมผัสกับเก้าอี้ในทำนอง ส่วนใจนึกคิดติดตามเนื้อเรื่องภาพยนตร์ขณะนั้น การดำเนินชีวิตประจำวันทำให้คิดเช่นนั้นคือคิดว่าจิตสามารถรับอารมณ์ที่มากกระทบที่ทวารทั้ง ๖ ได้พร้อม ๆ กันในขณะเดียวกัน แต่ความจริงมิได้เป็นเช่นนั้น หากแต่จิตจะเกิดดับเกิดดับรับอารมณ์ที่มากกระทบเหล่านั้นทีละอย่างตามลำดับสืบเนื่องติดต่อกันอย่างไม่ขาดสาย และเป็นไปอย่างรวดเร็วมาก สมมุติว่าจิตขั้นวิธัรับรูรูปล้วนตกทวงค์ ขึ้นวิธัรับรูเสียงล้วนตกทวงค์ ขึ้นวิธัรับรูกลิ่นล้วนตกทวงค์ ขึ้นวิธัรับรูรสล้วนตกทวงค์ ขึ้นวิธัรับรูอารมณ์อื่น ๆ ล้วนตกทวงค์ และก็ขึ้นสู่วิถีใหม่เช่นนี้ต่อเนื่องกันไปเรื่อย ๆ อย่างรวดเร็วมากจนไม่ทราบว่าจะเปรียบเทียบกับอะไรได้ จนกระทั่งมีความเข้าใจผิดและคิดไปว่าการเห็นการได้ยินการได้กลิ่นการรู้รสและอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นนั้น เกิดขึ้นในขณะเดียวกันได้ทั้งนี้ เป็นเพราะจิตเกิดดับรับอารมณ์อย่างรวดเร็วมาก และต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาอันเอง

การทำงานของจิตเป็นเรื่องลึกซึ้ง มีนัยวิจิตรพิศดารอีกมาก ซึ่งปรากฏในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาหลายคัมภีร์ เช่นอภิธรรมปิฎก คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหบาลี คัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกาคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อื่น ๆ อีกมาก ผู้สนใจเรื่องจิตอาจศึกษาได้จากคัมภีร์ดังกล่าว

การแบ่งประเภทของจิต

จิตตามทรรคสนะของพุทธปรัชญาตั้งได้กล่าวมาแล้วนั้น ถ้าพิจารณาโดยธรรมชาติที่แท้จริงของตนเองก็มีเพียง ๑ คือเป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเกิดดับสืบต่อกันไปตามอำนาจของเหตุปัจจัยอย่างไม่ขาดสาย แต่ถ้านับโดยอาศัยการพิจารณาจากหน้าที่และลักษณะที่รู้อารมณ์ ตลอดจนพิจารณาโดยลักษณะอื่น ๆ แล้ว พุทธปรัชญาได้แบ่งประเภทของจิตไว้หลายแบบหรือหลายนัยด้วยกัน

ในอภิธรรมมัตถสังคหะได้จำแนกจิตเป็นนัยต่าง ๆ ไว้ ๔ นัยคือ

๑. ภูมิเภทนัย คือการแยกประเภทของจิตโดยภูมิ มี ๔ ภูมิได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิและโลกุตตรภูมิ

๒. ขาดิเภทนัย คือการแยกประเภทของจิตโดยขาดิ มี ๔ ขาดิ ได้แก่อกุศลขาดิ อกุศลขาดิ วิบากขาดิ และกิริยาขาดิ

๓. โสภณเภทนัย คือการแยกประเภทของจิตที่ตังามประเภทหนึ่งเรียกว่า "โสภณจิต" และประเภทของจิตที่เหลือนอกจากจิตประเภทที่ตังาม เรียกว่า "อโสภณจิต" อีกประเภทหนึ่ง

๔. โลกเภทนัย คือการแยกประเภทของจิตที่เป็นอยู่ในโลกทั้ง ๓ มีกามโลก รูปโลก และอรูปโลก เรียกว่า "โลกียจิต" ประเภทหนึ่ง กับจิตที่พ้นจากความเป็นไปในโลกทั้ง ๓ ที่เรียกว่า "โลกุตตรจิต" อีกประเภทหนึ่ง

๕. เหตุเภทนัย คือการแยกประเภทของจิตที่ประกอบด้วยเหตุที่เรียกว่า "สเหตุจิต" ประเภทหนึ่ง และที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ ที่เรียกว่า "อเหตุจิต" อีกประเภทหนึ่ง

๖. ฌานเภทนัย คือการแยกประเภทของจิตที่สามารถกระทำฌาน เรียกว่า "ฌานจิต" ประเภทหนึ่ง และที่ไม่สามารถกระทำฌาน เรียกว่า อฌานจิตอีกประเภทหนึ่ง

๗. เวทนาเภทนัย คือการแยกประเภทของจิตโดยการเสวยอารมณ์ ได้แก่จิตที่เกิดพร้อมด้วยสุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสสเวทนา โทมนัสสเวทนาและอุเบกขาเวทนา

๘. สัมปโยคเภทนัย คือการแยกประเภทของจิตโดยสัมปยุตและวิปยุต

๙. สังขารเภทนัย คือการแยกประเภทของจิตโดยสภาพที่มีกำลังแก่กล้า เรียกว่า "อสังขาริก" และสภาพที่มีกำลังอ่อนกว่า เรียกว่า "ลสังขาริก"^๑

ในที่นี้จะขอล่าวเฉพาะนัยที่คุ้นเคยกันมาก ได้แก่การจำแนกจิตที่เรียกว่า ภูมิเภทนัย พอเป็นสังเขปเท่านั้น

ภูมิเภทนัย คือการแยกประเภทของจิตโดยภูมิ มี ๔ ภูมิคือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิ โดยกำหนดชื่อที่ใช้เรียกจิตในระดับภูมิทั้ง ๔ ดังนี้

๑. จิตในระดับกามภูมิเรียกว่า กามาวจรจิต มี ๔๔ ดวง

๒. จิตในระดับรูปภูมิเรียกว่า รูปาวจรจิต มี ๑๔ ดวง

^๑ เรื่องเดียวกัน, ประจําเลขที่ ๑ ตอนที่ ๑, หน้า ๓๐-๓๑.

๓. จิตในระดับอรุปรภูมิ เรียกว่า อรุปราวจรจิต มี ๑๒ ดวง
 ๔. จิตในระดับโลกุตตรภูมิ เรียกว่า โลกุตตรจิต มี ๘ ดวง โดยภิกษุคารจะมี
 ๔๐ ดวง

๑. กามาวจรจิต มีความหมาย ๒ นัยที่สำคัญคือ หมายถึงจิตที่เกาะเกี่ยวอยู่ในกาม ติดอยู่ในกาม ผูกพันอยู่ในกาม คำว่า ตาม ในที่นี้หมายถึงสิ่งที่น่ารักน่าใคร่ สิ่งที่น่าพอใจ ให้เกิดความโลภ ความโกรธ และความหลง อันได้แก่กามคุณ ๕ คือรูป เสียง กลิ่น รสและ โผฏฐัพพะ อันถือเป็นวัตถุกาม นอกจากนี้กามยังหมายถึงรวมถึงตัวกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดความใคร่ ความกำหนัดยินดีเพลิดเพลินจิตใจในกามคุณ ๕ ซึ่งเรียกว่ากิเลสกาม คำว่ากามในที่นี้ จึงมีความหมายครอบคลุมทั้งกิเลสกามและวัตถุกามพร้อมกัน จึงเรียกจิตที่เกาะเกี่ยวอยู่ติดอยู่ ผูกพันอยู่ในกามนี้ว่า กามาวจรจิต ส่วนความหมายอีกนัยหนึ่งหมายถึงจิตที่อยู่ใน ๑๑ ภูมิ (ภพ หรือแดนที่สัตว์เกิด) อันได้แก่อบายภูมิ ๔ ภูมิ (คือภูมิอันเป็นที่เกิดของสัตว์ ๔ จำพวก คือภูมิของสัตว์นรก ภูมิของสัตว์เดรัจฉาน ภูมิของเปรต ภูมิของอสุรกาย) มนุษยภูมิ ๑ และ เทวภูมิ ๖ ภูมิ (คือภูมิอันเป็นที่อยู่ของเทวดา ๖ ชั้นคือ จาตุมหาราชิกาภูมิ ดาวดึงส์ภูมิ ยามาภูมิ ดุสิตาภูมิ นิมมานรดีภูมิและปรนิมมิตวสวัตตีภูมิ) รวมทั้งหมด ๑๑ ภูมินี้เรียกว่า กามาวจรภูมิหรือกามภูมิ แปลว่าภูมิที่เกาะเกี่ยวอยู่ในกาม

ดังนั้น กามาวจรจิตก็คือจิตของสัตว์ (สิ่งมีชีวิตทุกประเภทรวมทั้งมนุษย์และเทวดา) ในกามภูมิ ๑๑ ภูมิ ซึ่งถูกยึดครองด้วยกิเลสกาม จึงยังใคร่พอใจ ติดใจ เพลิดเพลินอยู่ในวัตถุกาม

๒. รูปราวจรจิต เป็นจิตที่อยู่ในระดับสูงกว่ากามาวจรจิต หมายถึงจิตที่เข้าถึงอารมณ์ของรูปฌาน หรือหมายถึงจิตที่รักที่พอใจในรูปฌานหรือรูปภูมิ เมื่อไปเกิดจะเป็นรูปพรหม ด้วยผลของรูปฌานนั้น ก็จะมีความรักความพอใจในรูปฌานนั้น จิตที่อยู่ในระดับรูปราวจรภูมินี้จึง เรียกว่ารูปราวจรจิต

รูปฌานหมายถึงฌานที่จิตของผู้เจริญสมาธิเข้าถึง โดยการเจริญสมถกรรมฐานที่มีการเพ่งสิ่งที่มีรูปเป็นอารมณ์ เช่น เพ่งดูดิน (ปฐวีริกลิน) เพ่งดูน้ำ (อาโปกลิน) เพ่งดูไฟ (เตโชกลิน) เป็นต้น จนจิตเป็นสมาธิแนบแน่นอยู่กับสิ่งที่เพ่งนั้นในชั้นอัปนาสมาธิ จิตขณะนั้นอยู่ในชั้นรูปฌาน จึงเป็นรูปราวจรจิต

อัปนาสมาธิหมายถึงสมาธิขั้นสูงสุด เป็นภาวะที่จิตแนบแน่นอยู่กับอารมณ์ของกัมมัญฐาน
ในระดับสูงสุด สมาธิขั้นนี้เป็นสมาธิในชั้นฌาน

รูปฌานตามนัยแห่งพระอภิธรรมมี ๔ ชั้นคือ

๒.๑ ปฐมฌาน มีองค์ ๕ คือ วิตก (การตรึกหรือคิดถึงอารมณ์ของกัมมัญฐาน)
วิจาร์ (การพิจารณาอารมณ์ของกัมมัญฐาน) ปีติ (ความรู้สึกอิ่มใจ) สุข (ความสบายกาย
สบายใจ) เอกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์อย่างเดียว) ผู้ที่ดับจิตในขณะที่จิตอยู่ในขั้นปฐมฌาน
จะไปเกิดเป็นรูปพรหมชั้นที่ ๑ เรียกว่า ปฐมฌานภูมิ

๒.๒ ทุติยฌาน เป็นฌานลำดับที่สองต่อจากปฐมฌาน ผู้ที่เข้าฌานจะต้องผ่าน
ปฐมฌานมาก่อน คือมีองค์ ๕ ได้แก่ วิตก วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา เมื่อจิตเข้าสู่ทุติยฌานจะ
ละวิตกไปเหลือเพียงองค์ ๔ คือ วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา ผู้ที่ดับจิตในขณะที่จิตอยู่ในทุติยฌาน
จะไปเกิดเป็นรูปพรหมชั้นที่ ๒ เรียกว่า ทุติยฌานภูมิ

๒.๓ ตติยฌาน เป็นฌานลำดับที่สามต่อจากทุติยฌาน ผู้ที่เข้าฌานจะต้องผ่าน
ปฐมฌานและทุติยฌานมาก่อน เมื่อจิตเข้าสู่ภาวะตติยฌานจะมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
ผู้ที่ดับจิตในขณะที่จิตอยู่ในขั้นตติยฌานจะไปเกิดเป็นรูปพรหมชั้นที่ ๓ เรียกว่า ตติยฌานภูมิ

๒.๔ จตุตถฌาน เป็นฌานลำดับที่สี่ต่อจากตติยฌาน ผู้ที่เข้าฌานจะต้องผ่าน
ปฐมฌาน ทุติยฌานและตติยฌานมาก่อน เมื่อจิตเข้าสู่ภาวะจตุตถฌานจะละปีติ เหลือเพียง
องค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา ผู้ที่ดับจิตในขณะที่จิตอยู่ในขั้นจตุตถฌานจะไปเกิดเป็นรูปพรหม
ชั้นที่ ๔ เรียกว่า จตุตถฌานภูมิ

๒.๕ ปัญจฌาน เป็นฌานลำดับที่ ๕ ต่อจากจตุตถฌาน ในทำนองเดียวกัน ผู้ที่
เข้าฌานจะต้องผ่าน ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌานและจตุตถฌานมาก่อน เมื่อจิตเข้าสู่ภาวะ
ปัญจฌานจะละสุขทิ้งกลายเป็นอุเบกขา (ความรู้สึกเฉย ๆ) จึงเหลือเพียง อุเบกขา กับ
เอกัคคตา ผู้ที่ดับจิตในขณะที่จิตอยู่ในขั้นปัญจฌานจะไปเกิดเป็นรูปพรหมชั้นที่ ๕ เรียกว่า
จตุตถฌานภูมิ

ดังนั้น ภาวะจิตของผู้ที่เกิดอยู่ในรูปภพ เป็นรูปพรหมทั้ง ๔ ชั้น หรือภาวะจิตของผู้ที่
ได้รูปฌานทั้ง ๔ ชั้นนี้ จิตเป็นภาวะจิตที่เรียกว่ารูปาวจรจิต คือจิตที่มีรูปฌานเป็นอารมณ์

๓. อรูปาวจรจิต หมายถึงจิตที่เกาะเกี่ยวอยู่ คิดอยู่ ผูกพันอยู่กับอรูปฌานหรือ อรูปภูมิ (อรูปภพ) กล่าวคือจิตที่รัก ที่พอใจในอรูปฌานหรืออรูปภูมิ เมื่อไปเกิดเป็นอรูปพรหม ด้วยผลของอรูปฌานนั้น ก็จะมีความรัก ความพอใจในอรูปภพนั้น จิตที่อยู่ในระดับอรูปาวจรภูมิ นี้จึงเรียกว่า อรูปาวจรจิต

ผู้ที่จะได้รูปฌานนั้น จะต้องเป็นผู้ที่เจริญสมถภาวนาจนได้ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน ตามลำดับ เมื่อถึงรูปฌานขั้นที่ ๕ แล้ว เกิดมีความเบื่อหน่ายในรูป ไม่พอใจในรูป ต้องการสิ่งที่จะละเอียดประณีตกว่านั้นอีก จึงเพ่งอรูปกรรมฐานเป็น อารมณ์ จึงทำให้จิตของผู้นั้นสามารถผ่านเข้าสู่รูปฌานได้โดยลำดับ โดยเริ่มตั้งแต่รูปฌาน ที่ ๑ ถึงที่ ๔

ดังนั้น อรูปาวจรจิตจึงสามารถแบ่งออกได้เป็น ๔ ระดับตามความแตกต่างของ อรูปอารมณ์นั้น ๆ ดังนี้

๓.๑ จิตของผู้ที่พิจารณาอากาศที่ว่างเปล่าไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ว่าอากาศไม่มี ที่สิ้นสุด จนกระทั่งจิตสงบประณีต เข้าถึงองค์ฌานที่เรียกว่า อากาสาณัญญาตนฌาน ถือเป็น อรูปฌานขั้นที่ ๑ ผู้ที่ดับจิตในขณะที่จิตอยู่ในรูปฌานขั้นที่ ๑ จะไปเกิดเป็นอรูปพรหมในภูมิที่ เรียกว่าอากาสาณัญญาตนภูมิ

๓.๒ จิตของผู้ที่มีรูปฌานที่ ๑ เป็นอารมณ์ แล้วพยายามหน่วงเอาวิญญาณ คือจิตขณะที่กำลังกำหนดอากาศไม่มีที่สิ้นสุด เป็นอารมณ์ ดวงนั้นแหละเป็นอารมณ์ โดยพิจารณา ว่าวิญญาณไม่มีที่สิ้นสุด จนกระทั่งจิตสงบประณีต จากองค์ฌานที่ ๑ เข้าสู่องค์ฌานที่ ๒ ซึ่ง เรียกว่าวิญญาณัญญาตนฌาน ถือเป็นอรูปฌานขั้นที่ ๒ ผู้ที่ดับจิตในขณะที่จิตอยู่ในรูปฌานขั้นที่ ๒ จะไปเกิดเป็นอรูปพรหมในภูมิที่เรียกว่าวิญญาณัญญาตนภูมิ

๓.๓ จิตของผู้ที่มีรูปฌานขั้นที่ ๒ เป็นอารมณ์ แล้วพยายามหน่วงจิตพิจารณา เฉพาะความไม่มีอะไรของวิญญาณเป็นอารมณ์ว่า อะไรชนิดหนึ่งก็ไม่มี จนกระทั่งจิตสงบประณีต จากองค์ฌานที่ ๒ เข้าสู่องค์ฌานที่ ๓ ซึ่งเรียกว่า อากิญจัญญาตนฌานถือเป็นอรูปฌานขั้นที่ ๓ ผู้ที่ดับจิตในขณะที่จิตอยู่ในรูปฌานขั้นที่ ๓ จะไปเกิดเป็นอรูปพรหมในภูมิที่เรียกว่า อากิญจัญญา-ตนภูมิ

๓.๔ จิตของผู้ที่มีรูปฌานที่ ๓ เป็นอารมณ์ แล้วพยายามหน่วงจิตพิจารณาเฉพาะสัญญา คือความจำได้ หมายรู้ที่ปรากฏอยู่ในรูปฌานที่ ๓ ว่า ภาวะนั้นจะว่ามีสัญญาก็มิใช่ จะว่าไม่มีสัญญาก็มิใช่ จนกระทั่งจิตสงบประณีตจากองค์ฌานที่ ๓ เข้าสู่องค์ฌานที่ ๔ ซึ่งเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ถือเป็นรูปฌานขั้นที่ ๔ ผู้ที่ดับจิตในขณะที่จิตอยู่ในรูปฌานขั้นที่ ๔ จะไปเกิดเป็นอรุปรหม ในภูมิที่เรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ

ดังนั้น ภาวะจิตของผู้ที่เกิดอยู่ในรูปภพ เป็นอรุปรหมทั้ง ๔ ชั้น หรือภาวะจิตของผู้ที่ได้รูปฌานทั้ง ๔ ชั้นนี้ จัดเป็นภาวะจิตที่เรียกว่าอรุปราวจรจิต คือจิตที่มีรูปฌานเป็นอารมณ์ อรุปราวจรจิตทั้ง ๔ ระดับนี้มีองค์ ๒ ประกอบเหมือนกันหมด คืออุเบกขา และ เอกัคคตา แต่มีความประณีตกว่ากันตามลำดับด้วยอำนาจรูปฌานที่ประณีตกว่ากันนั่นเอง การเข้าฌานทั้งในระดับรูปฌานและอรุปรานนั้น จะต้องเริ่มต้นตามลำดับจากรูปฌานขั้นที่ ๑ จนถึงรูปฌานขั้นที่ ๔ และต่ออรุปรานขั้นที่ ๑ จนถึงอรุปรานขั้นที่ ๔ จะก้าวกระโดดข้ามขั้นไม่ได้

๔. โลกุตตรจิต หมายถึงจิตที่อยู่เหนือโลก หรือพ้นจากโลก เป็นจิตที่ไม่เกาะเกี่ยวอยู่กับโลก ไม่ติดอยู่กับโลกไม่ผูกพันกับโลก คำว่าโลกในที่นี้หมายถึง โลกทั้ง ๓ คือกามโลก (กามภูมิหรือกามภพ) รูปโลก (รูปภูมิหรือรูปภพ) และอรุปรโลก (อรุปรภูมิหรืออรุปรภพ) โลกุตตรจิตจึงหมายถึงจิตที่มีได้ยึดสิ่งใด ๆ ในโลกทั้ง ๓ นี้เป็นอารมณ์ แต่จะรับอารมณ์พิเศษ ซึ่งไม่ใช่อารมณ์ตามปกติของโลกที่จิตของใคร ๆ ก็สามารถรับได้ อารมณ์พิเศษนั้นได้แก่พระนิพพาน ดังนั้น โลกุตตรจิตจึงมีพระนิพพาน เป็นอารมณ์ ผู้ที่จะมีโลกุตตรจิตได้นั้น จะต้องปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ จนบรรลุมรรคผลแล้วเท่านั้น

พุทธปรัชญาจำแนกบุคคลผู้มีภาวะจิตเป็นโลกุตตรจิตไว้ ๔ ประเภท กล่าวคือ

๔.๑ พระโสดาบัน คือผู้ที่สามารถทำลายสังโยชน์ (กิเลสที่ผูกพันสัตว์ทั้งหลายไว้กับภพ) ๓ อย่างได้เด็ดขาด ชันได้แก่ สกกายทิฏฐิ (ความเห็นที่ผิดว่าตนเป็นตน) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัยในวิธีปฏิบัติและมรรคผลนิพพาน) สัสพตปรามาส (ความถือมั่น) คือความยึดถือผิดพลาดไปว่าจะบรรลุหรือ หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและพรต

๔.๒ พระสกทาคามี คือผู้ที่สามารถทำลายสังโยชน์ ๓ อย่างได้ เช่นเดียวกับพระโสดาบันและยังสามารถทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลงด้วย

๔.๓ พระอนาคามี คือผู้ที่สามารถทำลายสังโยชน์เพิ่มจากที่พระโสดาบันทำลายแล้วอีก ๒ อย่างคือ กามราคะ (ความกำหนัดในกาม ความติดใจในกามคุณ) และ ปฏิฆะ (ความกระทบกระทั่งใจ ความหงุดหงิดขัดข้องใจ) รวมแล้วสามารถทำลายสังโยชน์ได้เด็ดขาด ๔ อย่างคือ สกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสพตปรามาส กามราคะและปฏิฆะ

๔.๔ พระอรหันต์ คือผู้ที่สามารถทำลายสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ได้เด็ดขาดคือ สกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ รูปราคะ (ความยินดีหรือความติดใจในรูปผานหรือรูปภพ) อรูปราคะ (ความยินดีหรือความติดใจในอรูปผานหรืออรูปภพ) มานะ (ความถือตัวถือตน หรือสำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่) อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) อวิชชา (ความรู้จริง ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ไม่รู้อริยสัจ)

พระอริยบุคคลทั้ง ๔ ประเภทดังกล่าวนี้เป็นผู้ที่มีภาวะจิตเป็นโลกุตตรจิต ซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ จึงเป็นผู้ที่เห็นแจ้งในพระนิพพานอย่างแท้จริง ส่วนปุถุชนนั้นไม่อาจเห็นแจ้งเช่นนั้นได้ เพราะจิตยังประกอบด้วยปวงกิเลสและอวิชชา ปุถุชนจึงสามารถเข้าใจพระนิพพานได้แค่การจินตนาการเอาเท่านั้น

สรูป พุทธปรัชญาได้กล่าวถึงปรมัตถธรรมที่เป็นสภาวะธรรม หรือสังขตธรรมที่เป็นนามธรรม ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่า จิต ไว้อย่างละเอียดพิศดารในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหบาลี คัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา คัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์อื่น ๆ อีกมาก ซึ่งเป็นเรื่องที่ควรค่าแก่การศึกษาอย่างยิ่ง เท่าที่กล่าวมาแล้วนั้น เป็นเพียงส่วนน้อยนิดเพื่อให้เกิดความเข้าใจต่อสภาวะธรรมที่เรียกว่า จิตในเบื้องต้นพอเป็นสังเขปเท่านั้น กล่าวคือ จิต เป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย มีหน้าที่รับรู้ อารมณ์ต่าง ๆ ทางทวารทั้ง ๖ จิตนั้นมี ๑ คือเกิดที่ละดวง ดวงหนึ่งดับไปแล้วเป็นปัจจัยให้ดวงต่อ ๆ ไปให้เกิดขึ้นอีกไม่ขาดสายเป็นไปอย่างรวดเร็วมาก และต่อเนื่อง ตราบใดที่สัตว์ทั้งหลายยังเรียนว่าตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ภาระแสวจิตของแต่ละสัตว์นั้นก็ทำหน้าที่ตามธรรมชาติของจิต คือรับรู้อารมณ์ ถ้าอารมณ์นั้นเป็นกามคุณอารมณ์ จิตที่รู้อารมณ์นั้นก็ เป็นกามาวจรจิต ถ้าอารมณ์เป็นรูปผาน จิตที่รู้อารมณ์นั้นก็ เป็นรูปาวจรจิต ถ้าอารมณ์นั้นเป็นอรูปผาน จิตที่รู้อารมณ์นั้นก็ เป็นอรูปาวจรจิต และถ้าอารมณ์นั้นเป็นพระนิพพาน จิตที่รู้อารมณ์นั้น เป็นโลกุตตรจิต การกล่าวถึงจิตในลักษณะที่เป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งจำแนกเป็นกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิตและโลกุตตรจิตดังกล่าวมาโดยสังเขปนี้ เป็นการพิจารณาจิตในแง่ของปรมัตถสังขจะ

เจตสิก

เจตสิกคืออะไร

เจตสิกเป็นปรมาัตถธรรมที่เป็นสภาวธรรมหรือสังขตธรรมอย่างหนึ่งซึ่งเป็นนามธรรมที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยเพื่อทำหน้าที่เข้าประกอบจิต หรือปรุงแต่งจิตให้มีลักษณะเป็นไปตามเจตสิกที่เข้าปรุงแต่งนั้น พุทธปรัชญานิยามความหมายของเจตสิกไว้ดังนี้ "ธรรมชาติที่ชื่อว่าเจตสิกเพราะอรธว่า มีในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น"^๑ อีกอย่างหนึ่ง "ธรรมชาติประกอบในจิต ชื่อว่าเจตสิก"^๒

จิตและเจตสิกเป็นสภาวธรรมที่เป็นนามธรรมด้วยกัน จึงประกอบเข้ากันได้สนิท โดยที่จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ และเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ให้รู้อารมณ์เป็นไปต่าง ๆ ตามลักษณะของเจตสิกนั้น ๆ เจตสิกจึงเป็นธรรมชาติที่เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์เป็นอันเดียวกับจิตและอาศัยวัตถุอันเดียวกับจิต แม้เจตสิกจะเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตก็ตาม แต่ก็ต้องนับว่าจิตเป็นใหญ่หรือเป็นประธาน เพื่อให้เจตสิกได้ปรุงแต่ง หรือเพื่อให้เจตสิกอิงอาศัยจิตเกิด แต่เจตสิกจะเกิดขึ้นโดยปราศจากจิตไม่ได้อย่างเด็ดขาด ในทำนองเดียวกันจิตจะเกิดขึ้นรับอารมณ์โดยปราศจากเจตสิกเข้าประกอบก็ไม่ได้เช่นกัน ดังนั้น ทั้งจิตและเจตสิกจึงเป็นธรรมชาติที่แนบเนื่องอยู่ด้วยกัน จะเป็นอิสระจากกันไม่ได้ อุเปรมาเหมือนกับการผสมสีลงไปในน้ำบริสุทธิ์ กล่าวคือ น้ำบริสุทธิ์เปรียบเสมือนจิตส่วนสีต่าง ๆ เช่น สีเขียว สีแดง ฯลฯ เปรียบเสมือนเจตสิก เมื่อผสมสีลงไปในน้ำบริสุทธิ์ จะทำให้น้ำบริสุทธิ์เปลี่ยนสภาพเป็นน้ำสีต่าง ๆ เช่นน้ำเขียวน้ำแดง ฯลฯ ทั้งนี้เป็นเพราะอิทธิพลของสีที่ผสมลงไปนั้น ในทำนองเดียวกันจิตเมื่อยังไม่มีเจตสิกเข้าประกอบก็ยังไม่มีการจำแนกประเภท ต่อเมื่อมีเจตสิกเข้าประกอบจึงจำแนกเป็นประเภทต่าง ๆ ตามลักษณะของเจตสิกชนิดนั้น ๆ

^๑ มหาหมากุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถ-
วิทยาวิธีศึกษา ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า ๒๑.

ดังนั้น คุณสมบัติของจิตที่เกิดขึ้นที่ละดวงจะเป็นอย่างไรบ้างก็เนื่องมาจากเจตสิกที่เข้าประกอบจิตดวงนั้น

การแบ่งประเภทของเจตสิก

พุทธปรัชญาได้จำแนกเจตสิกตามสภาวลักษณะของเจตสิกนั้น ๆ โดยเฉพาะได้ทั้งหมด ๕๒ ประเภท โดยแต่ละประเภทจะมีชื่อเฉพาะ ซึ่งเป็นศัพท์วิชาการทางพุทธปรัชญาและมีหน้าที่เฉพาะของตน

เจตสิกทั้ง ๕๒ ประเภทนี้แบ่งออกได้เป็น ๓ กลุ่มใหญ่ ๆ ตามสภาวลักษณะที่จะประกอบเข้ากันได้ดังนี้

- ๑. อัญญาสมาณาเจตสิก มี ๑๓ ประเภท
- ๒. อกุศลเจตสิก มี ๑๔ ประเภท
- ๓. โสภณเจตสิก มี ๒๕ ประเภท

รายละเอียดของเจตสิกทั้ง ๕๒ ประเภทจะกล่าวพอเป็นสังเขปดังต่อไปนี้

- ๑. อัญญาสมาณาเจตสิก เป็นเจตสิกที่เข้าประกอบจิตได้ทั้งฝ่ายดี (กุศล) และฝ่ายไม่ดี (อกุศล) มีทั้งหมด ๑๓ ชนิด แบ่งได้เป็น ๒ กลุ่มคือ

๑.๑ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก หมายถึงเจตสิกที่สามารถเกิดขึ้น ประกอบจิตได้ทุกดวงไม่มียกเว้นและประกอบได้ทั้งหมด มี ๗ ชนิดคือ

ผัสสะ	ความกระทบอารมณ์
เวทนา	ความเสวยอารมณ์
สัญญา	ความจำได้หมายรู้
เจตนา	ความตั้งใจ

บุญมี เมธางกูร, วรณสิทธิ์ ไททยะ เสรี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ
ปริจเฉทที่ ๒, หน้า ๖-๗.

เอกัคคตา	ความมีอารมณ์เดียว
ชีวิตินทรีย์	ความเป็นใหญ่ของชีวิต เป็นอยู่
มนสิการ	ความเอาใจใส่ (ทำไว้ในใจ)

๑.๒ ปกิณณกเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดประกอบจิตได้ทั่วไปทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว แต่การประกอบของปกิณณกเจตสิกนี้ประกอบจิตได้แต่เพียงบางดวงเท่านั้น ซึ่งจะต่างจาก สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ซึ่งประกอบกับจิตทั่วไปทุกดวงและประกอบได้ทั้งหมด ปกิณณกเจตสิก มี ๖ ชนิดคือ

วิตก	ความตรึก ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์
วิจาร์	ความตรอง พิจารณาอารมณ์
อธิโมกข์	ความปักใจหรือตกลงใจ
วิริยะ	ความเพียรอุตสาหะพยายาม
ปีติ	ความยินดี อิ่มใจ
ฉันทะ	ความพอใจ

๒. อกุศลเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายชั่ว เมื่อประกอบกับจิตแล้ว ย่อมทำให้จิตเศร้าหมอง เปรี้ยว มีสภาพเป็นอกุศลจิต อกุศลเจตสิกนี้ก็คือ ปวงกิเลสทั้งหลายมีทั้งหมด ๑๔ ชนิด แบ่งได้เป็น ๒ กลุ่มคือ

๒.๑ อกุศลสาธารณเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดประกอบจิตที่เป็นอกุศลทุกดวง มี ๔ ชนิดคือ

โมหะ	ความหลง
อหิริกะ	ความไม่ละอายต่อบาป
อโนตตัปปะ	ความไม่เกรงกลัวต่อบาป
อุทธัจจะ	ความฟุ้งซ่าน

๒.๒ ปกิณณกอกุศลเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นประกอบจิตที่เป็นอกุศลเช่นกัน แต่ไม่แน่นอนตายตัวว่าจะเกิดทุกครั้งไป มี ๑๐ ชนิดคือ

โลภะ	ความอยากได้
ทัญญี	ความเห็นผิด

มานะ	ความถือตัว
โทสะ	ความโกรธ
อิสสา	ความอิจฉา
มัจฉริยะ	ความตระหนี่
ภุกภูจะ	ความรำคาญใจ
ทีนะ	ความทอหู่
มิทระ	ความง่วงเหงา
วิจิกิจจา	ความสงสัย

๓. โสภณเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายที่ดีงาม เมื่อประกอบกับจิตแล้วย่อมทำให้จิตผ่องใส ไม่เศร้าหมองเร่าร้อน เว้นจากบาปธรรมทุจริตกรรมต่าง ๆ จึงเรียกเจตสิกประเภทนี้ว่า โสภณเจตสิก เมื่อประกอบกับจิต จึงเรียกชื่อจิตนั้นว่า โสภณจิต มีทั้งหมด ๒๕ ชนิด แบ่งออกได้เป็น ๒ กลุ่ม คือ :

๓.๑ โสภณสาธารณเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดประกอบกุศลจิตทุกดวง มี ๑๔ ชนิดคือ	
ศรัทธา	ความเชื่อ
สติ	ความระลึกได้
หิริ	ความละอายต่อบาป
โอตตปปะ	ความเกรงกลัวต่อบาป
อโลภะ	ความไม่โลภ
อโทสะ	ความไม่โกรธ
ดีตรมีชฉัตตตา	ความมีใจ เป็นกลางหรืออุเบกขา
กายปีลลัทธิ	ความสงบของเจตสิก
จิตตปีลลัทธิ	ความสงบของจิต
กายลหุตตา	ความเบาของเจตสิก
จิตตลหุตตา	ความเบาของจิต
กายมูหุตตา	ความอ่อนของเจตสิก
จิตตมูหุตตา	ความอ่อนของจิต

กายกัมมัฏฐตา	ความควรแก่การงานของเจตสิก
จิตตกัมมัฏฐตา	ความควรแก่การงานของจิต
กายปาคุญญตา	ความคล่องแคล่วของเจตสิก
จิตตปาคุญญตา	ความคล่องแคล่วของจิต
กายชุกตา	ความซื่อตรงของเจตสิก
จิตตชุกตา	ความซื่อตรงของจิต

๓.๒ ปกิณณกโสภณเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายดีที่เกิดประกอบโสภณจิตเช่นกัน แต่ไม่แน่นอนตายตัวว่าจะต้องประกอบทุกครั้งไป มี ๖ ชนิดคือ

สัมมาวาจา	การพูดชอบ (เว้นพูดชั่ว)
สัมมากัมมันตะ	การทำกรณงานชอบ (เว้นทำกรณงานชั่ว)
สัมมาอาชีวะ	การเลี้ยงชีพชอบ (เว้นเลี้ยงชีพชั่ว)
กรุณา	ความสงสารคิดจะช่วยให้พ้นทุกข์
มุทิตา	ความพลอยยินดี เมื่อผู้อื่นได้ดี
ปัญญา	ความสามารถที่รู้สภาพธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง ^๑

สรูปเจตสิกเป็นปรมัตถสภาวธรรมที่เป็นนามธรรมและแนบเนื่องอยู่กับจิต เกิดพร้อม กับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์เป็นอันเดียวกับจิต อาศัยวัตถุเดียวกันกับจิต จึงเป็นธรรมชาติ ที่ประกอบจิต เพื่อให้จิตมีสภาพเป็นไปตามเจตสิกที่มาประกอบนั้น เจตสิกทั้งหมดมี ๕๒ ชนิด แต่ละชนิดจะมีลักษณะและหน้าที่เฉพาะของตน เจตสิกที่สำคัญที่สุดคือปัญญาเจตสิก เพราะเป็น เจตสิกที่เข้าประกอบจิตแล้วจะทำให้จิตนั้นประกอบด้วยปัญญา สามารถรู้สภาวธรรมทั้งหลายตาม ความเป็นจริง และสามารถค้นพบหนทางที่ถูกต้อง อันจะนำไปสู่ความหลุดพ้นได้

^๑ ผู้ที่สนใจในรายละเอียดโปรดดู มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวีนฎีกา ฉบับแปลเป็นภาษาไทย, หน้า ๔๔-๑๑๒, บุญมี เมธางกูร, วรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกปรมัตถ์, หน้า ๔-๖๕, พระครูสังวรสมาธิวัตร (ประเดิม โภมโล), คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๒ ภาคเจตสิก, หน้า ๒๔๔-๔๖๗.

รูป

รูปคืออะไร

รูปเป็นปรมาณสภาวะอย่างหนึ่งที่เกิด เป็นสังขตธรรมเช่นเดียวกับจิตและเจตสิก เพราะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้น และเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย จิต เจตสิกเป็นนามธรรม แต่รูปมิใช่นามธรรม รูปในที่นี้จึงหมายถึงรูปธรรม ซึ่งได้แก่สรรพสิ่งทั้งหลายที่กินได้ในอวกาศได้ หรือหมายถึงสิ่งที่เป็นสสารในความเข้าใจโดยทั่วไป แต่ในพุทธปรัชญาได้ให้นิยามความหมายของคำว่า รูป หรือรูปธรรม ไว้ดังนี้ กล่าวคือในปรมาณที่ปณิกาก็ให้นิยามว่า "ธรรมชาติที่แตกดับหรือเสื่อมสลายไปเรียกว่า รูป" ในอภิธรรมมัตถสังคหบาลีให้นิยามว่า

"...ธรรมชาติที่ชื่อว่ารูป เพราะอรธว่าแปรผัน (สลาย) อธิบายว่าย่อมถึงความวิการด้วยวิโรธิปัจจัย มีเย็นและร้อนเป็นต้น หรืออันวิโรธิปัจจัยมีเย็นและร้อนเป็นต้น ให้ถึงความวิการฯ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ย่อมแปรผัน เพราะเย็นบ้าง ย่อมแปรผันเพราะร้อนบ้าง ดังนี้เป็นอาทิ ฯ..."^๑

รวมความว่า รูปคือธรรมชาติที่ย่อมแตกสลายไปด้วยอำนาจของความร้อนและเย็นเป็นต้น ลักษณะที่ประจำของรูปธรรมคือความผันแปรเปลี่ยนแปลง ไม่คงทนถาวรเพราะถูกปัจจัยมีเย็นร้อนเบียดเบียนอยู่เสมอเป็นนิจ รูปธรรมนี้ย่อมเป็นที่อาศัยเป็นไปแห่งธรรมคือ จิตและเจตสิก

การแบ่งประเภทของรูป

ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหบาลีได้จำแนก รูปธรรมออกเป็นนัยต่าง ๆ ไว้ ๕ นัยดังนี้

๑. รูปสมุทเทสนีย เป็นนัยแห่งการแสดงภาวะของรูปธรรมโดยสังเขป เพื่อให้รู้ถึงคุณลักษณะของรูป แต่ละรูปมีคุณลักษณะอย่างไร

๒. รูปวิภาคนีย เป็นนัยแห่งการแสดงรูปธรรมโดยการจำแนกออกเป็นส่วน ๆ หรือเป็นคู่ ๆ ซึ่งเป็นการจำแนกรูปโดยพิสดาร

^๑ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถ-
วิภาวีนิกาย ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า ๒๑.

๓. รูปสมภูฐานนัย เป็นนัยแห่งการแสดงสมภูฐาน คือเหตุที่ทำให้รูปธรรมนั้นเกิดขึ้น
๔. รูปกลาปนัย เป็นนัยแห่งการแสดงรูปธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันเป็นกลุ่ม ๆ
๕. รูปปวัตติกมนัย เป็นนัยแห่งการแสดงความเกิดขึ้นพร้อมทั้งความดับไปของรูปธรรมตามลำดับ หรือแสดงความเป็นไปของรูปธรรม^๑

พุทธปรัชญาให้นิยามกว้าง ๆ ของสภาวธรรมที่เรียกว่า รูปหรือรูปธรรม หมายถึงธรรมชาติที่ย่อมแตกสลายไปด้วยอำนาจของความเย็นและความร้อน เป็นต้น แต่เมื่อวิเคราะห์สิ่งที่เรียกว่ารูปนี้อย่างละเอียดในหลายแง่หลายมุมก็สามารถแยกแยะหรือจำแนกออกเป็น ๕ นัยดังกล่าว โดยแต่ละนัยจะวิเคราะห์แจกแจงรายละเอียดเจาะลึกลงไปศึกษาสภาวธรรมที่เรียกว่ารูปนี้อย่างถึงที่สุดตามนัยนั้น ๆ ในที่นี้จะขอกล่าวเฉพาะการจำแนกรูปตามนัยที่ ๑ คือ รูปสมุทเทสนัย เพราะเป็นนัยที่คุ้นเคยกันมากและเป็นนัยที่กล่าวถึงคุณลักษณะของรูปโดยเฉพาะ

รูปสมุทเทสนัย

เป็นการแสดงหรือจำแนกรูปตามคุณลักษณะของแต่ละรูป ทำให้ทราบว่าแต่ละรูปนั้นมีลักษณะหรือภาวะอย่างไร

การจำแนกรูปสมุทเทสนัยนี้ ย่อมแบ่งออกได้เป็นประเภทใหญ่ได้ ๒ นัย กล่าวคือ

๑. นัยที่หนึ่งแบ่งเป็น นิปผันนรูปมี ๑๔ รูป และอนิปผันนรูปมี ๑๐ รูป รวมทั้งหมด ๒๔ รูป
๒. นัยที่สองแบ่งเป็น มหาภูตรูปมี ๔ รูป และอุปาทายรูป มี ๒๔ รูป รวมทั้งหมดเป็น ๒๘ รูป

๑. นัยที่หนึ่ง เป็นการวิเคราะห์รูปโดยแยกเป็น ๒ ลักษณะ คือนิปผันนรูป เป็นรูปปรมาณัตถ์แท้ กับอนิปผันนรูป เป็นรูปที่ไม่ใช่ปรมาณัตถ์แท้ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

^๑ บุญมี เมธางกูร, วรรณสิทธิ์ ไวกยะเสรี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒, หน้า ๓.

นิปผันนรูป หมายถึงรูปปรกติแท้ที่มีสภาวะลักษณะของตน โดยเฉพาะรูปเหล่านี้จะทรง สภาวะลักษณะของตนไว้เป็นประจำ ไม่ผันแปรเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น มีทั้งหมด ๑๔ รูปคือ

มหาภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๔ วิสยรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวีตรูป ๑
อาหารรูป ๑ รวมนิปผันนรูปมี ๑๔ รูป

อนิปผันนรูป หมายถึงรูปที่ไม่ใช่ปรกติแท้ เป็นรูปที่ไม่มีสภาวะลักษณะประจำตัวของตน แต่เกี่ยวเนื่องโดยความเป็นอาการ หรือเป็นเครื่องหมายของนิปผันนรูป และเป็นรูปที่อาศัยนิปผันนรูป เกิด มีทั้งหมด ๑๐ รูปคือ

ปริจเฉทรูป ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูป ๔ รวม อนิปผันนรูปมี ๑๐ รูป
๒. นัยที่สอง เป็นการวิเคราะห์รูปโดยแยกเป็น ๒ ลักษณะ คือมหาภูตรูป เป็นรูปหลัก เป็นประธานปรากฏชัดเจนกับอุปาทายรูป เป็นรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ดังรายละเอียดต่อไปนี้

มหาภูตรูป หมายถึงรูปที่เป็นใหญ่และปรากฏชัดเจนโดยลักษณะของตน และโดยสัณฐาน ของตน มีทั้งหมด ๔ รูปคือ

ปถวี ๑ อาโป ๑ เตโช ๑ วาโย ๑ รวม มหาภูตรูปมี ๔ รูป

อุปาทายรูป หมายถึงรูปที่อาศัยมหาภูตรูปเป็นแดนเกิด ถ้าไม่มีมหาภูตรูปแล้ว อุปาทายรูป ไม่สามารถจะเกิดขึ้นตามลำพังได้ มีทั้งหมด ๒๔ รูปคือ

ปสาทรูป ๔ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อาหารรูป ๑
ปริจเฉทรูป ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูป ๔ รวม อุปาทายรูปมี ๒๔ รูป

เมื่อพิจารณาการจำแนกรูปเป็น ๒ นัยใหญ่ดังกล่าวแล้ว จะพบว่ารูปมีทั้งหมด ๒๔ รูป จัดเป็น ๑๑ กลุ่มด้วยกันดังนี้คือ

ลำดับรูป	ชื่อรูป	ชื่อกลุ่ม	ลำดับกลุ่ม
๑	ปถวี	รวมเรียกว่า มหาภูตรูป ๔	๑
๒	อาโป		
๓	เตโช		
๔	วาโย		
๕	จกขุปสาทรูป	รวมเรียกว่า ปสาทรูป ๕	๒
๖	โสตปสาทรูป		
๗	ฆานปสาทรูป		
๘	ชีวหาปสาทรูป		
๙	กายปสาทรูป		
๑๐	รูปารมณ	รวมเรียกว่า โคจรรูป ๔	๓
๑๑	สัททารมณ		
๑๒	คันธารมณ		
๑๓	รสารมณ		
๑๔	อิตถীগาวะ	รวมเรียกว่า ภาวรูป ๒	๔
๑๕	ปุริสกาвање		
๑๖	ททยะ	ททยะ ๑	๕
๑๗	ซีริตตะ	ซีริตตะ ๑	๖
๑๘	อาหาระ	อาหาระ ๑	๗
๑๙	ปริจเจตะ	ปริจเจตะ ๑	๘
๒๐	กายวิญญูติ	รวมเรียกว่า วิญญูติรูป ๒	๙
๒๑	วจีวิญญูติ		

ลำดับรูป	ชื่อรูป	ชื่อกลุ่ม	ลำดับกลุ่ม
๒๒	ลหุตตา	รวมเรียกว่า วิการรูป ๓	๑๐
๒๓	มุตตา		
๒๔	กัมมัฏฐตา		
๒๕	อุปจยะ	รวมเรียกว่า ลักษณะรูป ๔	๑๑
๒๖	สันตติ		
๒๗	ชรตา		
๒๘	อนิจจตา		

รูปทั้งหมด รวม ๒๘ รูป แบ่งเป็นกลุ่มได้ ๑๑ กลุ่ม

รายละเอียดของรูป ๒๘ รูปและรูป ๑๑ กลุ่มมีดังต่อไปนี้

กลุ่มที่ ๑ มหาภูตรูป ๔

มหาภูตรูป หมายถึงรูปที่เป็นใหญ่และปรากฏชัดเจนโดยลักษณะของตน และโดย
ลักษณะของตน ได้แก่ ปรวิ อาโป เตโช วาโย

รูปลำดับที่ ๑ ปรวิ หรือธาตุดิน มีหน้าที่ค้ำจุน มีความแข็งและความอ่อนเป็นคุณสมบัติ
ในพระอภิธรรมแสดงไว้ว่า

“...ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็นภายใน
เฉพาะตน เป็นอุปาหินนรูปข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า ปรวิธาตุภายใน...ธาตุดิน
ที่เป็นส่วนประกอบอยู่ในร่างกายมนุษย์นั้น ในธาตุวิภังค์แสดงว่ามีอยู่รวม ๑๔ ได้แก่
ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต
ปอด ไข้ใหญ่ ไข้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า...”^๑

^๑ อภิ.วิ. ๓๔/๑๑๔/๙๐-๙๑.

ปฐมธาตุนี้เป็นรูปธาตุที่เป็นที่อาศัย เป็นที่ตั้งของรูปอื่น ๆ เปรียบเหมือนพื้นแผ่นดิน อันเป็นที่อาศัย เป็นที่ตั้งแห่งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งปวง

รูปลำดับที่ ๒ อาโป หรือธาตุน้ำ มีหน้าที่เชื่อมประสาน มีความเกาะกุม โหลซึมเป็นคุณสมบัติ ในอภิธรรมแสดงว่า

"...ความเอบอบธรรมชาติที่เอบอบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติที่เกาะกุมรูป เป็นภายใน เฉพาะตนเป็นอุปาตินนรูปข้างใน แม้อื่นใดมี อยู่นี้เรียกว่า อาโปธาตุภายใน...ธาตุน้ำที่เป็นส่วนประกอบในร่างกายมนุษย์นั้นมี ๑๒ ชนิด คือ (น้ำ) ดี เสดล หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ น้ำมูตร (ปัสสาวะ)..."^๑

อาโปธาตุนี้เป็นรูปธาตุที่เป็นเครื่องสมานเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวรูปทั้งหลายที่เกิดร่วม ด้วยนั้น ให้รวมกันอยู่ได้ ไม่กระจัดกระจายไป ท่านเปรียบเหมือนดั่งน้ำผึ้งที่ประสมกับยาผง เพื่อประสานให้ปั้นติดกันเป็นก้อนเป็นยาลูกกลอนได้ฉะนั้น

รูปลำดับที่ ๓ เตโช หรือธาตุไฟ มีหน้าที่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลง มีความร้อน ความเย็น เป็นคุณสมบัติ ในพระอภิธรรมแสดงว่า "...ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอุปาตินนรูปข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่นี้ เรียกว่า เตโชธาตุภายใน..."^๒

ธาตุไฟเป็นส่วนประกอบในร่างกายมนุษย์มีอยู่ ๔ ชนิด คือไฟหรือความร้อนที่ทำให้ ร่างกายอบอุ่นพอสบาย มีอยู่ทั่วร่างกายเป็นประจำ เรียกว่า อุสมเตโช ไฟหรือความร้อนที่ใช้ในการย่อยอาหาร (ที่เรียกว่าไฟธาตุ) มีอยู่เป็นประจำตั้งแต่ลิ้นจนถึงทวารหนัก เรียกว่า ปาจกเตโช ไฟที่บ่มหรือทำให้ร่างกายทรุดโทรมเหี่ยวแห้ง มีเป็นประจำอยู่ทั่วร่างกาย เรียกว่า อธิธเตโช ไฟที่ทำให้ร้อนเป็นไข้ได้ป่วย มีจรมาเป็นครั้งคราว เรียกว่า สนตาปนเตโช

^๑ อภิ.วิ. ๓๔/๑๑๖/๘๑

^๒ อภิ.วิ. ๓๔/๑๑๗/๘๒

เตโชธาตุนี้แม้จะเป็นธาตุที่ต้องอาศัยความสัมพันธ์ของธาตุอื่น ๆ ก็ตาม แต่ก็ เป็นธาตุที่มีประสิทธิภาพเหนือธาตุอื่น ๆ เพราะเป็นธาตุที่เป็นเหตุสำคัญให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ ตัวอย่าง เช่นหากอุสมาเตโชให้ความอบอุ่นแก่ร่างกายไม่เพียงพอ หรือปากจกเตโชไม่พ่อย่อยอาหาร ชีวิต ก็ดำรงอยู่ต่อไปไม่ได้ เป็นต้น

รูปลำดับที่ ๔ วาโย หรือธาตุลม มีหน้าที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหว มีการขยายตัวและหดตัว เป็นคุณสมบัติในพระอภิธรรมแสดงว่า "...ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ความเคร่ง ตึงแห่งรูป เป็นภายใน เจเพาะตน เป็นอุปาทินนรูปข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า วาโย ธาตุภายใน"^๑

ธาตุลมที่เป็นส่วนประกอบในร่างกายมนุษย์มีอยู่ ๖ ชนิด คือลมที่พัดขึ้นเบื้องบน เช่น การเรอ การทาว การไอ การจาม เป็นต้น เรียกว่า อุทงคัม วาโย ลมที่พัดลงสู่เบื้องต่ำ เช่น การผายลม การเบ่ง (ลมเบ่ง) เป็นต้น เรียกว่า อโธคัมวาโย ลมที่อยู่ในช่องท้อง ทำให้เกิดอาการปวดท้อง เสียตท้อง เป็นต้น เรียกว่า กุจฉิสยวาโย ลมที่อยู่ในลำไส้ เช่น เมื่อเกิดอาการท้องร้อง เป็นต้น เรียกว่า โกฎฐาสยวาโย ลมที่พัดอยู่ทั่วร่างกาย ทำให้ ไหวร่างกายได้เรียกว่า อองคัมกานูสาวิวาโย ลมหายใจเข้าออกเรียกว่า อสสาสปสสาสวาโย

มหาภูตรูป ๔ นี้ เป็นรูปธรรมที่เกิดพร้อมกันเกิดร่วมกัน (สหชาติธรรม) กล่าวคือ ไม่ว่าจะปรากฏ ณ ที่ใด จะต้องปรากฏ ณ ที่นั้นครบทั้งคณะ คือทั้ง ๔ ธาตุเสมอเป็นนิจและ แน่นนอน ต่างกันแต่เพียงว่า อาจจะมีธาตุใดธาตุหนึ่งยิ่ง และหย่อนกว่ากันเท่านั้น จะขาดธาตุใด ธาตุหนึ่งใน ๔ ธาตุนี้ไป แม้แต่เพียงธาตุเดียวไม่มีเลย

กลุ่มที่ ๒ ปสาทรูป ๕

ปสาทรูป หมายถึงรูปที่มีความใส สามารถให้จิตอาศัยเกิดขึ้นรับอารมณ์ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพารมณ์) ได้ เป็นธรรมชาติที่คู่ควรกับอารมณ์ที่จะมากระทบ ปสาทรูปนี้มีอยู่

^๑ อภิ.วิ. ๓๕/๑๑๘/๘๒-๘๓.

๔ อย่างคือ จักขุปสาทรูป โสตปสาทรูป ขานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป กายปสาทรูป ปสาทรูปทั้ง ๔ นี้จัดเป็นนิปผันนรูป และเป็นอุปาทนายรูปที่ต้องอาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ บำรุงให้ทรงอยู่ ปสาทรูปมีรายละเอียดดังนี้

รูปลำดับที่ ๕ จักขุปสาทรูป เป็นรูปชนิดหนึ่งซึ่งเกิดจากกรรม มีความใสและสามารถรับ รูปารมณ์ คือสิ่งที่ตามองเห็น ตั้งอยู่ในระหว่างกลางคาคำ มีเยื่อตา ๗ ชั้นซับซ้อนอยู่ประจุกุญแจสำลี ที่อาบด้วยน้ำมันชุ่มอยู่ทั้ง ๗ ชั้น มีขนาดโตประมาณเท่าหัวเหา มีหน้าที่ ๒ ประการคือ เป็น วัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญาณจิต และเป็นทวารอันเป็นประตู เกิดแห่งจักขุทวารวิถีจิตอีกประการหนึ่ง

รูปลำดับที่ ๖ โสตปสาทรูป เป็นธรรมชาติของรูปธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสม สมภูฐาน เป็นสภาวะที่มีความใสและเป็นเครื่องรับเสียงต่าง ๆ ตั้งอยู่ภายในช่องหูส่วนลึก มีลักษณะเหมือนวงแหวน และมีขนสีแดงเส้นละเอียดปรากฏอยู่โดยรอบ มีความสามารถที่ทำให้ สำเร็จกิจ ๒ อย่างคือ เป็นที่ตั้งแห่งโสตริวิญญาณจิต และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งโสตทวารวิถีจิต

รูปลำดับที่ ๗ ขานปสาทรูป เป็นรูปธรรมชนิดหนึ่ง ซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสมภูฐานโดยเฉพาะ มีความใส สามารถรับคันธารมณ์ คือกลิ่นต่าง ๆ ได้ ตั้งอยู่ภายในช่องจมูก มีลักษณะคล้าย กีบเท้าแพะ มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ ประการคือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งขานวิญญาณจิตประการหนึ่ง และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งขานทวารวิถีจิตอีกประการหนึ่ง

รูปลำดับที่ ๘ ชิวหาปสาทรูป เป็นรูปธรรมอย่างหนึ่งซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสมภูฐาน เป็นรูป ที่มีความใสเป็นเครื่องรับรสต่าง ๆ ได้ ตั้งอยู่ท่ามกลางลิ้น มีลักษณะเหมือนปลายกลีบดอกอุบล มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ ประการคือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งชิวหาวิญญาณจิตประการหนึ่ง กับเป็น ทวารอันเป็นที่เกิดแห่งชิวหาทวารวิถีจิตอีกประการหนึ่ง

รูปลำดับที่ ๙ กายปสาทรูป

กายปสาทรูปนี้เป็นรูปธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสมภูฐาน มีสภาพเป็น ความใสและเป็นเครื่องรับสัมผัสต่าง ๆ มีเย็น-ร้อน อ่อน-แข็ง หย่อน-ตึง เป็นต้น กายปสาทนี้เกิดอยู่ทั่วร่างกาย ยกเว้นที่ปลายผม ปลายขน ปลายเล็บ หนังกี่หนา และที่รวม แห่งอาหารเก่าได้ล้าไล้ใหญ่ มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ ประการคือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่ง กายวิญญาณจิตประการหนึ่ง และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งกายทวารวิถีจิตอีกประการหนึ่ง

กลุ่มที่ ๓ โจรรูป ๔ หรือวิสัยรูป ๗

โจจรูป ๔ หมายถึงรูปที่เป็นอารมณ์ของจิต และเจตสิกที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น โดยตรง มี ๔ รูป คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์และรสารมณ์ ไม่ับนโผฏฐัพพารมณ์

วิสัยรูป ๗ คือโจจรูป ๔ ซึ่งับรวมโผฏฐัพพารมณ์ ๓ ด้วย ได้แก่เย็น-ร้อนลักษณะของเตโชธาตุ อ่อน-แข็งลักษณะของปฐวีธาตุ หย่อน-ตึง ลักษณะของวาโยธาตุ แต่ยกเว้น อาโป เพราะอาโปธาตุ ไม่ใช่รูปที่สามารถรู้ด้วยกายวิญญาณ แต่จะรู้ได้โดยการนึกคิดเอา (ธรรมารมณ์) ดังนั้น อาโปจึงไม่เป็นโผฏฐัพพารมณ์

ดังนั้น ทั้งโจจรูป ๔ หรือวิสัยรูป ๗ จึงหมายถึง รูปที่เป็นที่โจจรแห่งจิต เจตสิกที่เกิดขึ้นในทวารต่าง ๆ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

รูปลำดับที่ ๑๐ รูปารมณ์ มีความหมาย ๒ นัย นัยหนึ่งหมายถึงรูปที่แสดงถึงความรู้สึกของจิตใจให้ปรากฏ เช่นคนที่กำลังมีความดีใจ เสียใจ กลัว อาย ฯลฯ เมื่อผู้อื่นแลเห็นหน้าตาท่าทางของผู้นั้นแล้ว ก็รู้ว่าผู้กำลังดีใจ เสียใจ กลัว อาย ฯลฯ อยู่ ในการที่ผู้อื่นรู้ได้ก็เพราะรูปารมณ์นั่นเองเป็นผู้แสดงความรู้สึกของผู้นั้นให้ปรากฏออกมา

แต่อาจอธิบายได้อีกนัยหนึ่งคือ วัตถุสิ่งของต่าง ๆ ก็ดี รูปารมณ์พื้นฐานของสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตก็ดี รูปารมณ์ที่เป็นผู้กระทำให้สิ่งต่าง ๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตปรากฏให้ผู้อื่นรู้ได้นั้นก็ได้แก่สิ่งต่าง ๆ นั้นเอง

รูปลำดับที่ ๑๑ สัททารมณ์ หมายถึงเสียงที่ปรากฏเป็นอารมณ์ให้แก่โสตวิญญาณ ซึ่งได้แก่เสียงที่สิ่งมีชีวิตทั้งหมดที่ต้องใช้เปล่งออกมา และรวมทั้งเสียงที่เกิดจากสิ่งไม่มีชีวิตเลย สรุปคือเสียงทุกชนิดที่สามารถเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณคือสัททารมณ์

รูปลำดับที่ ๑๒ คันธารมณ์ หมายถึงกลิ่นต่าง ๆ ที่เป็นอารมณ์ให้แก่ขานวิญญาณจิต เช่นกลิ่นดอกไม้ กลิ่นน้ำหอม กลิ่นขยะ ฯลฯ สรุปคือกลิ่นทุกชนิดนั่นเอง

รูปลำดับที่ ๑๓ รसरมณ์ หมายถึงรสต่าง ๆ นั้น จะเป็นรสที่ดีที่น่าพอใจ หรือจะเป็นรสที่ไม่น่าพอใจก็ตาม ย่อมเป็นที่พอใจแก่ชีวหาวิญญาณทั้งสิ้น คำว่าพอใจในที่นี้หมายถึงการรู้รส

นั้นเอง มิได้มุ่งหมายถึงความรู้สึกของบุคคล เพราะธรรมดาบุคคลนั้น ย่อมพอใจแต่รสที่ดี ๆ เท่านั้น รสที่ไม่ดีย่อมไม่พอใจแต่สำหรับชีวาวินิยามนั้น รสดีก็ตาม ไม่ดีก็ตาม ย่อมยินดีที่จะลิ้มรสนั้น ๆ ทั้งสิ้น

โงฐัพพารมณฺ์ หมายถึงรูปธรรมที่กายประสาทพึงถูกต้องได้ ได้แก่

- ปถวีโงฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ อ่อน แข็ง
- เตโชโงฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ เย็น ร้อน
- วาโยโงฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ หย่อน ตึง

ส่วนอาโปธาตุนี้ไม่สามารถทราบหรือสัมผัสได้ด้วยประสาทกาย แต่เราสามารถรู้ได้ ด้วยการนึกคิด จึงไม่จัดเป็นโงฐัพพารมณฺ์ ถ้าในการลำดับรูปแล้วจะถือว่าโงฐัพพารมณฺ์ คือ มหาภูตรูป ๓ นั้นเอง จึงไม่นับซ้ำอีก แต่ในกลุ่มวิสยรูป ๗ จะนับโคจรรูป ๔ รวมกับโงฐัพพารมณฺ์ ๓ ด้วย

กลุ่มที่ ๔ ภาวรูป ๒

ภาวรูป หมายถึงรูปที่แสดงสภาพความเป็นหญิงหรือชาย ให้รู้ได้โดยอาศัยรูปร่าง สณฺฐาน เครื่องหมาย นิสัย และกิริยาอาการต่าง ๆ จากรูปเหล่านั้นเป็นเครื่องแสดงให้รู้ได้ ภาวรูปมี ๒ อย่างคือ อิตถิภาวรูป และปุริสภาวรูป

รูปลำดับที่ ๑๔ อิตถิภาวรูป หมายถึงรูปที่แสดงความเป็นเพศหญิง เป็นรูปธรรมที่เกิดจากกรรม เป็นสมภูฏฐาน มีแผ่นขานอยู่ทั่วไปในร่างกาย เป็นรูปธรรมที่รู้ได้ด้วยใจ มิใช่รู้ได้ด้วยตาหรือรู้ได้ด้วยหู เป็นเพราะเห็นรูปร่างสณฺฐาน หรือได้ยินเสียงก็สามารถรู้ได้ว่าเป็นหญิง แท้ที่จริงตามีความสามารถเพียงแต่เห็นสีต่าง ๆ และหูก็สามารถได้ยินเสียงต่าง ๆ เท่านั้น ไม่สามารถเห็นเป็นหญิง หรือได้ยินเสียงเป็นหญิง แต่ที่รู้ว่าเป็นหญิงนั้นย่อมรู้ได้ด้วยใจ โดยอาศัย ภาวรูปเป็นส่วนแสดงออกนั่นเอง ดังนั้น รูปโคเป็นเหตุแห่งความเป็นหญิง รูปนั้นชื่อว่า อิตถิภาว

รูปลำดับที่ ๑๕ ปุริสภาวรูป หมายถึงรูปที่แสดงความเป็นเพศชายให้ปรากฏ เป็นรูปธรรมที่เกิดจากกรรมเป็นสมภูฏฐาน มีแผ่นขานทั่วไปในร่างกาย เป็นรูปธรรมที่รู้ได้ด้วยใจ โดยอาศัย

ภาวรูปเป็นส่วนแสดงออกนั่นเอง ดังนั้น รูปใดเป็นเหตุแห่งความเป็นชาย รูปนั้นชื่อว่า
ปुरुสภาวะ

กลุ่มที่ ๔ หทยรูป และเป็นรูปลำดับที่ ๑๖

หทยรูป เป็นรูปธรรมชนิดหนึ่งซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน ตั้งอยู่ภายในช่องเนื้อ
หัวใจที่มีลักษณะเหมือนบ่อ มีโลหิตอันเป็นน้ำเลี้ยง หัวใจหล่อเลี้ยงอยู่ประมาณหนึ่งข้อมือ
มีสณฐานโตประมาณเท่าเมล็ดคอกุนนาค เป็นที่อาศัยเกิดของมโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ
สัตว์ทั้งหลายจะสร้างกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมต่าง ๆ ขึ้นได้ก็ต้องอาศัยหทยรูปทั้งสิ้น

กลุ่มที่ ๖ ชีวีตรูป และเป็นรูปลำดับที่ ๗

ชีวีตรูป เป็นรูปอย่างหนึ่งซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน มีหน้าที่รักษารูปที่เกิดพร้อมกัน
กับตนให้คงอยู่ และเป็นไปได้ตลอดอายุของรูปนั้น ๆ ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุให้ สหชาตรูป (รูปที่เกิด
พร้อมกันและดับพร้อมกัน ในที่นี้หมายถึงกัมมขรูป คือรูปที่เกิดจากกรรม) ทั้งหลายที่เกิดขึ้นติดต่อกัน
กันได้ และตั้งอยู่ได้ ก็เพราะอาศัยชีวีตรูปเป็นผู้รักษาไว้ กัมมขรูปนี้แม้จะเป็นรูปที่เกิดจากกรรม
ก็จริง แต่กรรมมิใช่เป็นผู้รักษา กรรมเป็นเพียงสมุฏฐานที่ทำให้รูปเหล่านี้เกิด ซึ่งกรรมนั้นเป็น
อดีตล่วงไปแล้ว จึงไม่มีโอกาสที่จะรักษารูปอันเกิดจากกรรมนั้นได้ ฉะนั้น จึงต้องมีรูปโดยเฉพาะ
ทำหน้าที่เป็นผู้รักษารูปที่เกิดจากกรรมนั้น และรูปที่เป็นผู้รักษานี้ก็คือชีวีตรูปนั่นเอง

กลุ่มที่ ๗ อาหารรูป และเป็นรูปลำดับที่ ๑๔

อาหารรูปเป็นรูปชนิดหนึ่ง โดยหมายเอาโอชาของอาหารอันซึมซาบ เอิบอาบ เข้าไป
หล่อเลี้ยงร่างกายให้เป็นไปด้วยดีอันได้มาจากกฬิงการาหารคืออาหารที่กลืนกินเข้าไปเป็นคำ ๆ
มีคำข้าว คำน้ำเป็นต้น ซึ่งถือว่าเป็นรูปธรรมโดยเฉพาะ เมื่อบริโภคเข้าไปแล้ว ไฟธาตุที่ทำความ
อบอุ่นและย่อยอาหาร ก็จะคั้นเอาแต่โอชาไปบำรุงเลี้ยงร่างกาย ถ้าขาดอาหารแล้ว รูปที่เกิดร่วม
ด้วยก็จะแตกสลายลง ดังนั้น รูปจะทรงอยู่ได้ก็เพราะโอชาในอาหารและโอชาซึ่งซึมซาบอยู่ใน
ร่างกายร่วมกันเกื้อกูลอุทรหนุนไว้

กลุ่มที่ ๘ ปริจเฉทรูป และเป็นรูปลำดับที่ ๑๘

ปริจเฉทรูป เป็นช่องว่างที่คั่นระหว่างรูปกลาป (รูปกลาปหมายถึงรูปที่เป็นหมวด ๆ เป็นหมู่ ๆ เป็นกลุ่ม ๆ ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีที่อาศัยร่วมกัน) ต่อรูปกลาป เป็นธรรมชาติที่ไม่สามารถจะขีดเขียนได้ ไม่มีสภาพของตนเองโดยเฉพาะ เป็นเพียงลักษณะการที่แสดงให้รู้ถึงรูปร่างลักษณะของสิ่งต่าง ๆ และจำนวนของสิ่งต่าง ๆ ด้วย เพราะถ้าไม่มีช่องว่างคั่นระหว่างรูปต่อรูปแล้ว บรรดารูปเหล่านั้นจะติดเป็นพืดกันไปหมด จะไม่มีเขตแดนของรูปและที่สุดของรูปจะทำให้ไม่สามารถรู้ถึงรูปพรรณสัณฐานและจำนวนได้

กลุ่มที่ ๙ วิญญัตติรูป

วิญญัตติรูป เป็นรูปที่แสดงอาการพิเศษให้รู้ความประสงค์ซึ่งกันและกันได้ เกิดอยู่ในอาการเคลื่อนไหวและการพูด ถ้าไม่มีวิญญัตติรูปแล้ว อาการเคลื่อนไหวทั้งหลายของสัตว์ก็ไม่ติดอะไรกับการเคลื่อนไหวของกิ่งไม้ใบไม้ และเสียงของสัตว์ก็ไม่ติดอะไรกับเสียงฝนตกฟ้าร้อง เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว คนทั้งหลายก็ไม่อาจรู้กิจการอาการที่แสดงออกจากจิตใจของกันและกันได้เลย ฉะนั้น อาการพิเศษที่เกิดอยู่ในอาการเคลื่อนไหวกาย และการพูดของคนทั้งหลายนั้น จึงต้องมีอยู่ ซึ่งเรียกว่า วิญญัตติรูปนั่นเอง ซึ่งมีอยู่ ๒ ชนิดคือ กายวิญญัตติรูป และวจีวิญญัตติรูป ดังรายละเอียดต่อไปนี้

รูปลำดับที่ ๒๐ กายวิญญัตติรูป หมายถึงรูปไหวกายให้รู้ เป็นกิริยาที่ไหวกาย หมายถึงอาการกิริยาแห่งกายที่แสดงออกเพื่อให้ความหมาย เช่นพยักหน้ารับคำ สั่นศีรษะปฏิเสธหรือความเคลื่อนไหวแห่งกาย มีการก้าวหน้าและถอยหลัง เป็นต้น

รูปลำดับที่ ๒๑ วจีวิญญัตติรูป หมายถึงรูปที่ไหววาจาพูดให้รู้ความหมายตามภาษาต่างๆ หมายถึงเอาอาการแห่งวาจาที่เปล่งออกให้รู้ความหมาย ได้แก่การเปล่งถ้อยคำให้ผู้อื่นรู้ความหมาย เช่นการเรียก หรือขาน เป็นต้น

กลุ่มที่ ๑๐ วิการรูป

วิการรูป คือรูปที่เป็นอาการพิเศษของรูปต่าง ๆ ซึ่งมีอาการเบาบ้าง มีอาการอ่อนบ้าง มีอาการควรแก่การงานบ้าง วิการรูปนี้ไม่มีสภาวะของตนเองโดยเฉพาะ แต่เป็นอาการพิเศษของนิพผันนรูป (คือรูปปรมาณูแท้ที่มีสภาวะลักษณะของตนเองโดยเฉพาะ) มี ๓ ชนิดคือ รูปลหุตตา รูปมุตตา รูปกัมมัญญาตา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

รูปลำดับที่ ๒๒ รูปลหุตตา คืออาการเบาของนิพผันนรูป เกิดขึ้นได้เพราะมี ธาตุ ดิน น้ำ ลม ไฟ มาประชุมกันอย่างปกติพอดีกัน จึงเกิดลหุตตาขึ้น

รูปลำดับที่ ๒๓ รูปมุตตา เป็นสภาวะแห่งความอ่อนของรูป เกิดขึ้นเพราะมหาภูตรูป (ดิน น้ำ ลม ไฟ) มาประชุมกันอย่างปกติพอดีกันจึงเกิดรูปมุตตาขึ้น

รูปลำดับที่ ๒๔ รูปกัมมัญญาตา เป็นความควรแก่การงานของรูป เมื่อสภาพของธาตุ ๔ (ดิน น้ำ ลม ไฟ) ประชุมกันเป็นปกติ ย่อมอยู่ในสภาพที่เหมาะสมด้วยประการทั้งปวง ทำให้รูปกัมมัญญาตาเกิดขึ้น

กลุ่มที่ ๑๑ ลักษณะรูป

ลักษณะรูป คือลักษณะของรูป ซึ่งเป็นธรรมชาติที่ชี้ขาดด้วยกาลเป็นลักษณะของรูปที่ปรากฏกับรูปทั้งปวง จึงจัดเป็นรูปชนิดหนึ่ง ดังนั้น ลักษณะรูปคือรูปที่มีกาลเป็นที่กำหนดในการชี้ขาด มี ๔ รูปคือ อุปลยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป ดังรายละเอียดต่อไปนี้

รูปลำดับที่ ๒๕ อุปลยรูป หมายถึงรูปที่เกิดขึ้นเป็นขณะแรกในภวิสนธิกาล หรือการเกิดขึ้นครั้งแรกของนิพผันนรูป (รูปปรมาณูแท้ที่มีลักษณะของตนเองโดยเฉพาะ) และรวมถึงการเกิดขึ้นจนกระทั่งอวยะของสัตว์ครบบริบูรณ์

รูปลำดับที่ ๒๖ สันตติรูป หมายถึงการเกิดขึ้นสลับต่อกันของนิปผันนรูป คือเมื่ออวัยวะของสัตว์ครบถ้วนสมบูรณ์แล้ว (อุบยรูป) รูปเหล่านั้นก็ยังคงเกิดขึ้นติดต่อกันเรื่อย ๆ ไปจนตลอดชีวิตนั้น

รูปลำดับที่ ๒๗ ขรตารูป หมายถึงรูปที่แสดงภาวะแห่งความแก่ของนิปผันนรูป ซึ่งเป็นอาการที่เข้าไปตัดรอนสันตติรูปไม่ให้เป็นไปด้วยดี เป็นข้าศึกต่อสันตติรูป ทำให้มีความเปลี่ยนแปลงแห่งรูปสันตติปรากฏขึ้น เช่นความห่อหมกแห่งรูป ความเพื่อย่อนเป็นริ้วเป็นรอยแห่งผิวหนัง ความลั่นน้อยถอยเสื่อมแห่งเรียวแรง เป็นต้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า รูปสันตติทำหน้าที่ของตนไม่ได้หรือเสื่อมกำลังเป็นโอกาสให้ขรตารูปเกิดขึ้น ทำให้รูปธรรมถึงความทรุดโทรมลง

รูปลำดับที่ ๒๘ อนิจจตารูป หมายถึงรูปที่กำลังแตกดับ หรือภาวะแห่งการดับของนิปผันนรูป^๑

รูปทั้ง ๒๘ รูปที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น เป็นการจำแนกรูปธรรมที่เรียกว่ารูปสมุทเทสนีย เป็นนัยที่บอกให้ทราบคุณลักษณะคุณสมบัติ เฉพาะตัวของรูปธรรมที่มีอยู่ทั้งหมด โดยเฉพาะมหาภูตรูป ๔ หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า ธาตุ ๔ อันได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม^๒ ถือเป็นองค์ประกอบหลักที่สำคัญของรูปธรรมทั้งหมดทุกชนิดที่มีอยู่ เพราะเป็นสภาวะธรรมหรือเป็นสิ่งที่ปรากฏชัดเห็นได้ง่ายอีกทั้งเป็นประธานแก่รูปอื่น ๆ เช่นอุปาทายรูปได้อิงอาศัย วัตถุสิ่งของ

^๑ ผู้ที่สนใจในรายละเอียดของเรื่องรูปธรรมโปรดอ่าน มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นภาษาไทย, หน้า ๒๔๔-๓๐๔, บุญมี เมธางกูร, วรรณสิทธิ์ ไวทยะ เสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖, หน้า ๑-๑๐๐, พระครูสังวรสมาธิวัตร (ประเดิม โกมล), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓, หน้า ๔๒๔-๖๔๖.

^๒ คำว่าธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ ในที่นี้มีได้มีความหมายตามที่เข้าใจกันโดยทั่ว ๆ ไปในภาษาไทย แต่จะมีความหมายเฉพาะที่บ่งบอกคุณสมบัติและคุณลักษณะของธาตุนั้น ๆ โดยเฉพาะในทางพุทธปรัชญา ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น

ต่าง ๆ ทุกชนิด หรือจะพูดให้ครอบคลุมทั่วไปว่า สิ่งที่เป็นสสารทุกชนิด ไม่ว่าจะใหญ่หรือเล็ก ขนาดไหนก็ตาม ที่สามารถปรากฏเป็นรูปร่างสัณฐานขึ้นมาได้นั้น ก็เพราะมหาธาตุรูปทั้ง ๔ มาประชุมกันนั่นเอง มหาธาตุรูป ๔ นี้เป็นสหชาติธรรม คือเป็นธรรมที่เกิดพร้อมกัน เกิดร่วมกัน กล่าวคือไม่ว่าจะปรากฏ ณ ที่ใด จะต้องปรากฏ ณ ที่นั้นครบทั้ง ๔ ธาตุเสมอ จะขาดธาตุใด ธาตุหนึ่งไปไม่ได้ ต่างกันแต่เพียงว่าอาจจะธาตุใดธาตุหนึ่งยิ่งและหย่อนกว่ากันเท่านั้น เช่น ก้อนหินก้อนหนึ่งปรากฏเป็นรูปร่างก้อนหินได้นั้น เป็นเพราะเกิดจากธาตุ ๔ มาประชุมกัน แต่อาจจะมีการธาตุมากกว่าธาตุอื่นจึงทำให้ ก้อนหินมีลักษณะของธาตุปฐวีเด่นชัด คือมีความแข็งเป็น ลักษณะส่วนธาตุอาโป เตโช วาโย จะมีน้อยกว่า จึงเป็นเหตุให้คุณสมบัติของอาโป เตโช วาโยธาตุเหล่านี้ไม่ปรากฏชัดในก้อนหิน แต่จะมีอยู่ในลักษณะแฝงอยู่ในก้อนหินนั้น ส่วนสิ่งที่เป็นสสารอื่น ๆ ย่อมเกิดขึ้นจากการประชุมรวมของมหาธาตุรูป ๔ ในทำนองเดียวกัน

พุทธปรัชญาได้วิเคราะห์เจาะลึกลงไปศึกษามหาธาตุรูป ๔ จนถึงหน่วยที่เล็กที่สุด ที่เรียกกันโดยทั่ว ๆ ไปว่า ปรมาณู แต่ศัพท์วิชาการในพุทธปรัชญาใช้คำว่า "รูปกลาป" ซึ่งแปลว่า กลุ่มรูป เพราะคำว่า กลาป แปลว่า หมู่ม วมืด คณะ กลุ่ม ดังนั้น คำว่ารูปกลาปจึงหมายถึงรูปที่เป็นหมวด ๆ เป็นหมู่ ๆ เป็นคณะ หรือเป็นกลุ่ม ในลักษณะเช่นนี้ แสดงว่าในบรรดาธาตุธรรมทั้งปวงที่เกิดขึ้นนั้น ย่อมเกิดขึ้นเป็นหมู่ เป็นกลุ่ม ที่จะเกิดขึ้นตามลำพัง รูปใดรูปหนึ่งโดยเฉพาะนั้นไม่มี เมื่อเป็นเช่นนี้ ในรูปกลาปหนึ่ง ๆ จะต้องมีส่วนความเป็นไปของกลุ่มรูปที่พร้อมเพรียงกัน ๓ อย่าง คือเกิดขึ้นพร้อมกัน ดับไปพร้อมกัน มีที่อาศัยร่วมกัน ความเป็นไปของรูปที่พร้อมกัน ๓ อย่างนี้จึงเรียกว่า รูปกลาป พุทธปรัชญาได้คำนวณขนาดของ แต่ละรูปกลาปโดยใช้กำหนดมาตราแบบคณิตศาสตร์ดังนี้

๑	อังคละ (๑ นิ้ว)	=	๗	ธัญญาส (เมล็ดข้าวเปลือก)
๑	ธัญญาส	=	๗	อุกา (หัวเหา)
๑	อุกา	=	๗	ลิกขา (๑ ลิกขา ๔๖,๖๔๖ รูปกลาป)
๑	ลิกขา	=	๓๖	รตเรฐ (ละออกรต)
๑	รตเรฐ	=	๓๖	ตัชชาลี (ละออแสด)

- ๑ ตัชชาลี = ๓๖ อัญ
 ๑ อัญ = ๓๖ ปริมาณ^๑

ดร.ดับปิว เอฟ ชยสุริยา ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ขนาดของปริมาณ จากการคำนวณตามหลักของพุทธปรัชญามีขนาดใกล้เคียงกับผลการค้นคว้าของนักวิทยาศาสตร์ คือ ๑ ปริมาณ (๔๔ รูปกลาป) จะมีขนาดโดยประมาณ $๑๐^{-๑๐}$ ซม. ในขณะที่นักวิทยาศาสตร์ค้นพบว่า ปริมาณ ๑ หน่วยจะมีขนาด $๑๐^{-๘}$ ซม.^๒ รูปกลาปที่เกิดจากธาตุทั้ง ๔ เกาะกุมกันหรือรวมตัวกันจะทำให้เกิดคุณสมบัติต่าง ๆ ขึ้นเรียกว่า อูปาทายรูป ซึ่งแปลว่ารูปอาศัยมี ๒๔ รูปดังได้กล่าวมาแล้ว อูปาทายรูป ๒๔ นี้ ดร.ดับปิว เอฟ ชยสุริยา อธิบายว่า "...เป็นธาตุที่มีอยู่ภายใน แต่ละหน่วยของธาตุ (รูปกลาป) เหมือนอนุภาคที่อยู่ภายในอะตอม..."^๓

^๑ ด.นาคประทีป, อภิธานศัพท์ภาษาพร้อมทั้งลจฺจ, หน้า ๓๑ อ้างในปรัชญาการศึกษาของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ของนายวิจิตร เกิดวิไลษฐ์ (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิตภาควิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐), หน้า ๔๕.

^๒"Since there are 49 Rupa Kalapas to a Paramanu (Paramatthe Depane Anutika), we get the remarkable approximation to the scientists' calculation of the size of an atom which 10^{-8} of a cm. The Buddhists' value 10^{-10} cm. makes it therefore larger than the atomic nucleus and smaller than the atom." Dr.W.F. Jayasuriya, The Psychology and Philosophy of Buddhism, Y.M.B.A Press. Colombo, 1963, p. 71.

^๓"We now come to the twenty-four Secondary or Derived elements ...These it should be remembered are elements within particular units (Rupa Kalapas), like the elementary particles within atoms." เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒.

รูปทั้ง ๒๘ รูปนี้เกิดขึ้นมาได้อย่างไร พุทธปรัชญาได้ให้คำอธิบายถึงสมุฏฐานหรือบ่อเกิดของรูปทั้ง ๒๘ รูปไว้ว่า เกิดจาก ๔ สมุฏฐานคือ

- กรรม หมายถึงการกระทำด้วยกาย วาจา ใจที่เป็นกุศล อกุศล อันได้ทำมาแล้วในภพก่อน หรือในภพนี้ก็ตาม รูปที่เกิดขึ้นจากกรรมเป็นสมุฏฐานนี้เรียกว่า กรรมชรูป
- จิต หมายถึงจิตที่มีกำลังทำให้เกิดรูปปริยายภณ เช่น ยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น หรือทำให้เกิดรูปถ้อยคำพูดออกมาได้นั้น เพราะเกิดจากจิต จึงเรียกรูปที่เกิดขึ้นจากจิตเป็นสมุฏฐานนี้ว่า จิตชรูป
- อตุ หมายถึงอุณหภูมि ความร้อนหรือเย็น รูปที่เกิดขึ้นจากอตุเป็นสมุฏฐานเรียกว่า อตุชรูป
- อาหาร หมายถึงโอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ ที่สัตว์ได้กลืนกินเข้าไป เมื่อได้รับการย่อยแล้ว จะทำให้เกิดอาหารชรูป คือรูปที่เกิดขึ้นจากอาหารเป็นสมุฏฐานเกิดขึ้น

รูปทั้ง ๒๘ ที่มีบ่อเกิดได้แก่สมุฏฐานดังกล่าวนี้บางรูปเกิดจากสมุฏฐานเดียวบางรูปต้องเกิดจาก ๒ สมุฏฐานบ้าง ๓ สมุฏฐานบ้าง หรือทั้ง ๔ สมุฏฐาน ซึ่งไม่อาจนำมากล่าวในรายละเอียดได้ทั้งหมดในที่นี้ นอกจากจะขอยกตัวอย่างเฉพาะที่สำคัญพอให้เข้าใจ เช่นมหาภูตรูป ๔ มีสมุฏฐานทั้ง ๔ คือ กรรม จิต อตุและอาหารเป็นบ่อเกิด ส่วนรูปแสดงเพศหญิงเพศชายในอุปาทนายรูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน และรูปที่ทำให้เกิดพฤติกรรมทางกายและวาจามีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นต้น

ข้อสังเกตจากสมุฏฐานของรูปดังกล่าว จะเห็นว่าจิตเป็นองค์ประกอบสำคัญ แม้แต่กรรมชรูปก็ต้องขึ้นอยู่กับจิตอีกด้วย ทำให้สรุปทรรศนะของพุทธปรัชญาเกี่ยวกับรูปได้ว่าเป็นองค์ประกอบส่วนที่ต้องมีจิตเพื่อการดำรงอยู่ และแม้พุทธปรัชญาจะรับรองการมีอยู่ของรูป แต่ก็มีฐานะด้วยกว่าจิต หากรูปไม่เป็นที่ตั้งของจิตก็จะมีค่าเท่ากับสสารทั่วไป อันไม่อาจนำมาพิจารณาในแง่ของจริยธรรมได้เลย

การพิจารณาล้วนประกอบของมนุษย์ส่วนหนึ่งในสภาพที่เป็นเพียงรูปหรือรูปธรรมตามลักษณะของมหาภูตรูปและอุปาทนายรูปโดยสังเขปดังกล่าวมานี้ เป็นการพิจารณามนุษย์ในแง่ของปรมัตถสัจจะ ซึ่งในแง่นี้มนุษย์เป็นเพียงกลุ่มของสภาวะธรรมที่มีอยู่ในธรรมชาติ และเกิดขึ้นเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยในธรรมชาติ เป็นการพูดถึงสิ่งที่มีอยู่ตามสภาพที่มันเป็นจริง ซึ่งเป็นความจริงโดยปรมัตถ์

นิพพาน

นิพพานคืออะไร

ปรมาตตธรรมที่เรียกว่า จิต เจตสิก รูปที่กล่าวผ่านมาแล้ว ถือเป็นสังขตธรรม เพราะเหตุที่สภาวะธรรมทั้ง ๓ นั้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย ส่วนปรมาตตธรรมที่เรียกว่านิพพานเป็นนามธรรม และเป็นสิ่งที่มีอยู่ในลักษณะ เป็นอสังขตธรรม คือไม่ถูกปรุงแต่ง ไม่เกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ ปรุงแต่งขึ้น

คัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหบาลี ให้คำอธิบายว่า "ธรรมชาติที่ชื่อว่านิพพานเพราะอรธกว่าออกจากตัณหาที่ท่านเรียกว่า วานะ เพราะร้อยรัดคือเย็บไว้ ซึ่งภพน้อยและภพใหญ่ หรือเพราะอรธกว่าเป็นเครื่องดับไฟ มีไฟคือราคะ เป็นต้น"^๑

ธรรมดาสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้เวียนเกิด เวียนตายผ่านมาแล้วมากมายจนไม่สามารถจะคำนวณได้ และต่อไปข้างหน้าความเกิดและความตายก็จะมีต่อไปเรื่อย ๆ กำหนดไม่ได้ว่าจะสิ้นสุดลงเมื่อไร ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะอาศัยตัณหา (วานะ) คือความพอใจ ติดใจ ต้องการในอารมณ์ต่าง ๆ นั้นเอง เป็นผู้เกี่ยวโยงร้อยรัดเข้าไว้ไม่ให้หลุดพ้นจากความเกิด ความตายไปได้เหมือนช่างเย็บผ้าที่นำผ้าหลายชิ้นมาเย็บให้ติดต่อกันชั้นใด ตัณหาก็เปรียบได้เหมือนช่างเย็บผ้า ส่วนสัตว์ในภพเก่ากับภพใหม่ เหมือนผ้าที่ถูกช่างเย็บคือตัณหา เย็บติดต่อกันเข้าไว้เรื่อย ๆ ไป เมื่อทำลายตัณหาได้ การเวียนว่ายตายเกิดจะสิ้นสุดลงและเข้าสู่ภาวะนิพพาน

ภาวะนิพพานเป็นภาวะที่พ้นจากตัณหา ปราศจากอวิชชา จะมีลักษณะเป็นอย่างไรนั้น เป็นสิ่งที่อยู่เกินวิสัยที่ปุถุชนทั้งหลายจะเข้าใจหรือรับรู้ได้ ทั้งนี้เพราะนิพพานเป็นภาวะที่พ้นจากสภาพทั้งหลายที่ปุถุชนรู้จัก นอกเหนือออกไปจากการรับรู้ที่ถูกอวิชชา ตัณหา อุปาทานครอบงำ

^๑ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อภิธรรมมัตตสังคหบาลีและอภิธรรมมัตตทวิภา
วិณีฎีกา ฉบับแปล เป็นไทย, หน้า ๒๒.

เป็นภาวะที่เข้าถึงทันทีพร้อมกับการละกิเลสที่เคลือบคลุมใจ หรือภาวะลักษณะต่าง ๆ ที่เป็นวิสัยของปุถุชน นิพพานไม่มีลักษณะอาการเหมือนสิ่งใดที่ปุถุชนเคยรู้เคยเห็น ปุถุชนจึงไม่อาจนึกเห็นหรือคิดเข้าใจได้ แต่จะว่านิพพานไม่มีก็ไม่ถูก มีผู้กล่าวอุปมาบางอย่างไว้ เพื่อให้ปุถุชนพอสำนึกได้ว่าสิ่งที่ตนนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ ไม่จำเป็นต้องไม่มี ดังข้อเปรียบเทียบเรื่องปลาไม่รู้จักบกมีดังนี้

ปลากับเต่าเป็นเพื่อนสนิทกัน ปลาอยู่แต่ในน้ำรู้จักแต่เรื่องราวความเป็นไปในน้ำ วันหนึ่งเต่าไปเที่ยวบกมาแล้ว ลงในน้ำพบปลาก็เล่าให้ปลาฟังถึงความสดชื่นที่ได้ไปเดินเที่ยวบนผืนดินแห้งในท้องทุ่งโล่งที่ลมพัดฉิว ปลาฟังไปได้สักหน่อยไม่เข้าใจเลย อะไรกันทุ่งโล่งอะไรกันลมพัดฉิว แม้แต่ความสดชื่นอย่างนั้นปลาก็ไม่รู้จักความสุขโดยปราศจากน้ำจะเป็นไปได้ได้อย่างไร มีแต่จะตายแน่ ๆ ปลาทนไม่ได้จึงขัดขึ้น และซักถามหาความเข้าใจ เต่าเล่าและอธิบายด้วยศัพท์บก ปลาซักถามด้วยศัพท์น้ำ เต่าก็ได้แต่ปฏิเสธ ปลาจะให้เต่าอธิบายด้วยศัพท์น้ำ เต่าก็อธิบายไม่ได้ เพราะไม่รู้จะเอาอะไรมาเทียบ ในที่สุดปลาก็ลงข้อสรุปว่าเต่าโกหก เรื่องที่เล่าไม่จริงทั้งสิ้น เดินก็ไม่มี ผืนดินแห้งก็ไม่มี ทุ่งโล่งก็ไม่มี ลมพัดฉิวต้องหัวแล้วสดชื่นก็ไม่มี ตามเรื่องนี้ความจริงปลาเป็นฝ่ายผิด สิ่งที่เต่าเล่ามีอยู่จริง แต่พันวิสัยแห่งความรู้ของปลา เพราะปลายังไม่เคยขึ้นไปอยู่บนบก จึงไม่อาจเข้าใจได้^๑

ข้อเปรียบเทียบเรื่องปลาไม่รู้จักบกนี้ ทำให้ได้ข้อคิดว่าสาเหตุที่ปุถุชนไม่สามารถเข้าใจภาวะนิพพานก็เพราะนิพพานเป็นภาวะของผู้ที่ทำลายกิเลส แล้วจึงจะเข้าถึงได้ แต่ปุถุชนยังทำลายกิเลสไม่ได้ ย่อมไม่สามารถจะคิดให้รู้ นึกให้เห็น ตรองให้เข้าใจ และข้อคิดอีกแง่หนึ่งคือผู้ที่เข้าถึงภาวะนิพพานแล้วจะอธิบายให้ผู้ที่ยังเข้าไม่ถึง เข้าใจนั้นเป็นสิ่งที่ทำได้ยากยิ่ง เพราะการอธิบายจะต้องใช้ภาษา แต่ภาษาที่มนุษย์สร้างขึ้นเป็นภาษาในระดับโลกียะ เป็นเครื่องมือที่ใช้สื่อความหมายในระดับที่มนุษย์สามารถมีประสบการณ์ได้ มนุษย์ไม่ได้สร้างภาษาไว้อธิบายสิ่งที่เป็นโลกุตตระ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ภาวะนิพพาน เป็นปรมาตถธรรมที่มีอยู่จริง แต่ผู้ที่เข้าถึงแล้วอธิบายไม่ได้ ส่วนผู้ที่ยังเข้าไม่ถึงไม่มีทางจะเข้าใจ

^๑ พระราชวรมณี, พุทธธรรม, หน้า ๒๓๑.

ดังนั้น ปุถุชนจะเข้าใจภาวะนิพพานได้ จะต้องมิใช่ด้วยการคิด นิโกไตรตรองหา เหตุผล การคาดคะเน การเทียบเคียงกับประสบการณ์ การจินตนาการหรือด้วยวิธีอื่นใด ทั้งสิ้น แต่จะเข้าใจได้ก็ต่อเมื่อลงมือปฏิบัติให้เข้าถึง เพื่อให้เห็นประจักษ์ชัดกับตนเอง ดังพุทธพจน์ ที่ตรัสยืนยันไว้ว่า "นิพพานย่อมเป็นคุณชาติอันผู้ใดบรรลุจะพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามา อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน"^๑

อย่างไรก็ตาม แม้นิพพานจะเป็นสิ่งเกินวิสัยของปุถุชนผู้มีอริชชาครอบงำจะพึงเข้าใจ ได้ แต่พระพุทธองค์ได้ทรงพยายามสั่งสอน ชี้แจง อธิบายอย่างมากมาย ปรากฏในพระไตรปิฎก หลายตอน การอธิบายนี้จะใช้วิธีอุปมาอุปไมยเปรียบเทียบ ทั้งในแง่ปฏิฐาน (positive) และ ในแง่ปฏิเสธ (negative)

พระพุทธองค์ทรงอธิบายว่า นิพพานคือความสงบอย่างยิ่ง ความสงบนี้คือความปราศจาก ทุกข์ ซึ่งเกิดจากกิเลสตัณหาทั้งปวง ภาวะแห่งความสงบ คือภาวะที่พ้นจากความเร่าร้อน ไม่มี ความเกิด ความแก่ และความตาย ดังปรากฏในพระสูตรตอนหนึ่งว่า "...นั้นสงบ นั้นประณีต คือธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนด ความดับ นิพพาน..."^๒

ในบางแห่งอธิบายว่านิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง แต่ความสุขในที่นี้ไม่ใช่สุขเวทนาที่เกิด จากผัสสะอันเป็นความสุขในโลก แต่หมายถึงความหลุดพ้นจากภาวะแห่งทุกข์ทั้งปวงในโลก คือ หลุดพ้นทั้งจากทุกข์โดยสภาพ และจากทุกข์ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของตัณหา นิพพานจึงเป็นภาวะ ที่ว่างจากทุกข์โดยสิ้นเชิง ซึ่งภาวะเช่นนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นภาวะแห่งความสุขสูงสุดที่มีมนุษย์ จะพึงหวัง เข้าถึงได้ดังนี้

^๑ อัง. ติก. ๒๐/๔๔๔/๑๔๑.

^๒ อัง. นวก. ๒๓/๒๔๐/๔๑๓.

"...ไฟเสมอด้วยราคะไม่มี โทษเสมอด้วยโทสะไม่มี ทุกข์เช่นด้วยขันธไม่มี สุขยิ่งกว่าความสงบ (นิพพาน)ไม่มี ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง สังขารเป็นทุกข์อย่างยิ่ง บัณฑิตทราบเนื้อความนี้ตามความเป็นจริงแล้วย่อมทำให้แจ้ง ซึ่งนิพพาน เพราะนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง..."^๑

นิพพานเป็นความสุขอย่างยิ่ง จึงควรเป็นเป้าหมายอันสูงสุดที่มนุษย์ควรจะพยายาม เข้าถึงภาวะนั้น พระองค์จึงตรัสว่านิพพานเป็นสิ่งที่ประเสริฐที่สุดดังนี้

"... สังฆตธรรมกัถิ อสังฆตธรรมกัถิ ฌีประมาณเท่าใดวิราคะ คือธรรม ที่ดับเทาความเมา นำเสียซึ่งความระหายนะ ถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัย ตัดซึ่งวิญญูะ ลีนไปแห่งตัณหา ลีนกำหนด ดับ นิพพาน บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าสังฆตธรรม และ อสังฆตธรรมเหล่านั้น..."^๒

นิพพานเป็นสภาพที่บริสุทธิ์ เพียงแต่ คงอยู่ในภาวะนั้นตลอดกาลเป็นอมตธรรม เป็นภาวะ ที่ไม่มีขอบเขตจำกัด เพราะนิพพานต่างจากปรากฏการณ์ทั้งปวงในโลกที่มีขอบเขตจำกัด และอยู่ ภายใต้อำนาจแห่งธรรมชาติ แต่นิพพานอยู่เหนือกฎและขอบเขตเหล่านี้ ไม่ได้อยู่ในที่แห่งหนึ่งแห่งใด โดยเฉพา และไม่มี การเปลี่ยนแปลง เพราะไม่ขึ้นต่อกาลเวลา หมายความว่า ไม่ใช่สิ่งที่มีพื้นที่ (space) และมีใช้สิ่งที่จะให้สิ่งอื่นอิงอาศัยอยู่ได้ เป็นภาวะที่บริสุทธิ์ คือบริสุทธิ์จากเครื่องเศร้า หมองทั้งปวงอันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นภาวะแห่งเสรีภาพ คือหลุดพ้นจากเครื่องผูกพัน ร้อยรัดทั้งปวง เป็นอิสระจากความเห็นผิดทั้งหลายที่เรียกว่า อวิชชา เป็นอิสระจากตัวตนที่เคย ยึดมั่น ดังปรากฏในพระสูตรว่า

"...ธรรมชาติที่รู้แจ้ง ไม่มีใครชี้ได้ ไม่มีที่สุด แจ่มใส โดยประการทั้งปวง บุถวิธาทู อาโปธาทู เตโชธาทู และวาโยธาทู ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในธรรมชาตินี้ ๑
อุบาทยรูปที่ยาวและสั้น ละเอียดและหยาบทั้งงามและไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ในธรรมชาตินี้ ๒

^๑ ขุท.คาถา. ๒๔/๒๔/๓๔.

^๒ ขุท.อิติ. ๒๔/๒๗๐/๒๗๗.

นามและรูปย่อมดับไม่มี เหลือในธรรมชาตินี้ เพราะวิญญาณดับนามและรูปนั้น
ย่อมดับไม่มี เหลือในธรรมชาตินี้..."^๑

นิพพานเป็นภาวะที่ปราศจากตัณหาและอุปาทาน เพราะขจัดอวิชชาเสียได้
"...ภิกษุละอวิชชาได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว ในกาลนั้น ภิกษุนั้นก็ไม่ทำกรรม
เป็นบุญ ไม่ทำกรรมเป็นบาป ไม่ทำกรรมเป็นเอนฉุชา เพราะสำรอกอวิชชาเสีย
เพราะมีวิชชาเกิดขึ้น เมื่อไม่ทำ เมื่อไม่คิด ก็ไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก เมื่อไม่ถือ
มั่น ก็ไม่สะดุ้งกลัว เมื่อไม่สะดุ้งกลัว ก็ปรินิพพานเฉพาะตน"^๒

นิพพานเป็นภาวะที่พ้นจากรูป อรูป สุขและทุกข์ตามลักษณะที่มีในโลก

"...ดิน น้ำ ไฟและลม ย่อมไม่หยั่งลงในนิพพานธาตุใดในนิพพานธาตุนั้น
ดาวทั้งหลายย่อมไม่สว่าง พระอาทิตย์ย่อมไม่ปรากฏ พระจันทร์ย่อมไม่สว่าง
ความมืดย่อมไม่มีก็เมื่อใดพราหมณ์ชื่อว่า เป็นมุนีเพราะรู้ (สัจจะ ๔) รู้แล้วด้วย
ตน เมื่อนั้น พราหมณ์ย่อมหลุดพ้นจากรูปและอรูปรจากสุขและทุกข์..."^๓

นิพพานไม่มีตัวตนอยู่ในการรับรู้ ผู้รับรู้และสิ่งที่ถูกรู้จึงเป็นเพียงกระบวนการตาม
ธรรมชาติที่เป็นไปตาม เหตุปัจจัย ทั้งนี้เพราะผู้รับรู้ได้ถอนความยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวตน
ออกเสียแล้ว

"...เมื่อเห็น จักเป็นสักว่าเห็น เมื่อฟังจักเป็นสักว่าฟัง เมื่อทราบจักเป็นสักว่า
ทราบ เมื่อรู้แจ้ง จักเป็นสักว่ารู้แจ้ง..."

"...ในกาลใด...เมื่อท่านเห็นจักเป็นสักว่าเห็น เมื่อฟังจักเป็นสักว่าฟัง เมื่อ
ทราบจักเป็นสักว่าทราบ เมื่อรู้แจ้งจักเป็นสักว่ารู้แจ้ง ในกาลนั้นท่านย่อมไม่มี

^๑ ที.สิล. ๘/๓๕๐/๓๗๓.

^๒ สัง.นิ. ๑๖/๑๙๒/๙๒.

^๓ ขุท.อุ. ๒๕/๕๐/๗๓.

ในกาลใดท่านไม่มี ในกาลนั้น ท่านย่อมไม่มีในโลกนี้ ย่อมไม่มีในโลกหน้า ย่อมไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์ฯ...^๑

นิพพานไม่ใช่สิ่งใด ๆ ในจักรวาล ไม่ใช่สิ่งนั้น ไม่ใช่สิ่งนี้ ไม่ใช่สสาร ไม่ใช่พลังงาน รับรู้ทางประสาทไม่ได้ เป็นที่ที่ไม่มีเกิดการเกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุปบัติ ไม่มีเหตุปัจจัย ไม่มีการสร้างสรรค์ ไม่มีการทำลาย ไม่มีส่วนประกอบ คือไม่ได้ประกอบขึ้นจากสิ่งใด การสลายตัวโดยการแยกส่วนประกอบจึงไม่เกิดขึ้น ไม่มีที่ตั้งอาศัย เป็นการอธิบายโดยการปฏิเสธ ทุกสิ่งในโลกและจักรวาล แต่ก็ไม่สามารถให้คำจำกัดความได้ว่านิพพานคืออะไร

...อายตนะนั้นมีอยู่ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศานัญญาอายตนะ วิญญาณัญญาอายตนะ อากิญจัญญาอายตนะ เนวสัญญานาสัญญาอายตนะ โลกนี้ โลกหน้า พระจันทร์และพระอาทิตย์ ทั้งสองย่อมไม่มีในอายตนะนั้น อุกกริกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่กล่าวซึ่งอายตนะนั้นว่า เป็นการมา เป็นการไป เป็นการตั้งอยู่ เป็นการจุติ เป็นการอุปบัติ อายตนะนั้นหาที่ตั้งอาศัยมิได้ มิได้เป็นไป หาอารมณ์มิได้ นี่แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์ฯ...^๒

การอธิบายภาวะนิพพานตรง ๆ ไม่สามารถทำได้ นอกจากจะอาศัยการเปรียบเทียบ หรือการอุปมาอุปไมยเท่านั้น ดังที่พระเจ้ามีสินทีได้ตรัสกับพระนาคเสน ให้แสดงถึงรูปพรรณสัณฐาน หรือขนาดแห่งพระนิพพาน ซึ่งพระนาคเสนก็ทูลตอบโดยเปรียบเทียบเช่นน้ำบ้าง เปรียบได้กับไฟดับบ้างดังนี้

"...อาตมภาพแสดงถวายเช่นนั้นไม่ได้ เพราะพระนิพพานไม่มีตัวตน ไม่มีเหตุปัจจัย...แต่อาตมภาพ ย่อมแสดงคุณแห่งพระนิพพานได้โดยอุปมา พระนิพพานเปรียบเหมือนน้ำ อธิบายว่าน้ำเป็นของเย็น ดับความร้อนกระวนกระวายฉนใด พระนิพพานก็เป็นของเย็น ดับความกระวนกระวายที่เกิดจากกิเลสเสียได้ฉนนั้น อนึ่ง น้ำเป็นของบ้ำบัดความระหยาบเสียได้ พระนิพพานก็ดับความดิ้นรนทะเยอทะยานเสียได้เช่นเดียวกัน..."^๓

^๑ ขท.จ. ๒๕/๔๔/๗๑-๗๒.

^๒ ขท.จ. ๒๕/๑๕๔/๑๗๕.

^๓ กรมศิลปากร, ปัญหาพระยามิสินทีฉบับหอสมุดแห่งชาติ, หน้า ๒๔๐-๒๔๑.

...พระนิพพานมีอยู่จริง แต่ที่ตั้งแห่งนิพพานไม่มี...ธรรมคาไฟตามปกติ ก็ไม่ปรากฏว่าตั้งอยู่ที่ไหน แต่เมื่อบุคคลเอาไม้มาสีกันเข้า ไฟก็เกิดมีขึ้นได้มีฉันใด แม้พระนิพพานก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือไม่ปรากฏว่ามีที่ตั้ง แต่ว่าเมื่อบุคคลพยายาม บำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญาให้แก่กล้าแล้ว พระนิพพานก็เกิดมีขึ้นได้ เช่นไฟนั้นแล...”^๑

คำอธิบายต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับนิพพานดังที่ยกมากล่าวแล้ว ล้วนแต่เป็นคำอธิบายกว้าง ๆ และมีจะอยู่ในลักษณะปฏิเสธเสียส่วนใหญ่ เช่นนิพพานเป็นสภาพดับทุกข์ ไม่มีที่สิ้นสุด ไม่มีกังวล ไม่ใช่พระอาทิตย์พระจันทร์ ฯลฯ คำอธิบายแบบนี้ที่จริงไม่ได้ให้ความกระจ่างอะไรมากนัก เหมือนกับการกล่าวว่า วัตถุชิ้นหนึ่งมีสี แต่ไม่ใช่สีแดง ไม่ใช่สีเขียว ไม่ใช่สีดำ ไม่ใช่สีชมพู ไม่ใช่สีขาว ฯลฯ แต่เป็นสีอะไร ก็สุดที่จะเดาต่อไปได้ การอธิบายโดยอุปมาอุปไมยหรือการ อ้างเหตุผลตามหลักตรรกวิทยา ไม่ทำให้รู้ถึงภาวะนี้ได้ ความทุกข์ซึ่งเป็นข้อสมมุติฐานเบื้องต้น ของพุทธปรัชญา เป็นสิ่งที่เราทำได้ด้วยประสบการณ์ นิพพานหรือการดับทุกข์ก็เป็นภาวะที่จะรู้ได้ ด้วยประสบการณ์เฉพาะตัว คือการรู้แจ้งด้วยตัวเองเช่นกัน แต่ไม่ใช่เป็นประสบการณ์ในระดับ ผัสสะ เช่นเดียวกับการรับรู้สิ่งต่าง ๆ ในโลกนิพพานอยู่เหนือการรับรู้ในระดับผัสสะ ตรงข้าม กับโลกแห่งปรากฏการณ์ทั้งปวง ดังนั้น ภาวะแห่งนิพพานจึงยังเป็นความลึกลับที่ปุถุชนคนธรรมดา เข้าไม่ถึง รู้ไม่ได้ ไม่สามารถใช้ภาษาในโลกนี้อธิบายได้

การแบ่งประเภทของนิพพาน

โดยภาวะลักษณะนิพพานมีประเภทเดียวคือ ภาวะที่สงบจากกิเลสทั้งปวง แต่ถ้า พิจารณาถึงลักษณะแห่งการเกี่ยวข้องกับนิพพาน คือกล่าวถึงนิพพานเท่าที่เกี่ยวกับบุคคลผู้บรรลุ สามารถแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทคือ สอุปาทิเสสนิพพาน และอนุปาทิเสสนิพพาน ดังพุทธพจน์ที่ กล่าวไว้

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๖.

...ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันต์ชิวาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ของตนบรรลุลแล้ว มีสังโยชน์ในภพนี้สิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ ภิกษุนั้นย่อมเสวยอารมณ์ทั้งที่พึงใจ ยิงเสวยสุขและทุกข์อยู่ เพราะความที่อินทรีย์ ๕ เหล่าใดเป็นธรรมชาติไม่บอบสลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านั้นของเขายังตั้งอยู่นั้นเทียว อูกรภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะของภิกษุนั้น นี้เราเรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ"^๑

สอุปาทิเสสนิพพาน จึงหมายถึงภาวะของพระอรหันต์ที่ยังทรงชีพมีชีวิตอยู่ และดำเนินชีวิตเกี่ยวข้องกับโลกภายนอกอยู่ตามปกติ โดยมีภาวะจิตที่ปลอดโปร่ง เป็นอิสระไม่ถูกปรุงแต่งบังคับด้วยราคะ โทสะ โมหะ จึงเสวยอารมณ์ทั้งหลายด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมชาติของสิ่งนั้น ส่วนนิพพานประเภทที่ ๒ เรียกว่า ออุปาทิเสสนิพพาน มีพุทธพจน์อธิบายไว้ดังนี้

...ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ชิวาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุลแล้ว มีสังโยชน์ในภพนี้สิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ เวทนาทั้งปวงในอภัพพนี้แหละของภิกษุนั้น เป็นธรรมชาติอันกิเลสทั้งหลายมีตัณหาเป็นต้น ให้เพลิดเพลินมิได้แล้ว จัก (ดับ) เย็น อูกรภิกษุทั้งหลายนี้เราเรียกว่า ออุปาทิเสสนิพพานธาตุ...^๒

ออุปาทิเสสนิพพาน หมายถึงนิพพานของพระอรหันต์ที่ดับขันธแล้ว มีความจบสิ้นแห่งชีวิตในโลกแล้ว และไม่มีภพใหม่สืบต่อไป

จากพุทธพจน์ต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงอธิบายว่านิพพานคืออะไร และไม่ได้อธิบายว่า พระอรหันต์ผู้บรรลุนิพพานโดยดับขันธแล้วจะอยู่ในสภาพเช่นใด จะมีอยู่หรือดับสูญนั้น เป็นเรื่องที่ไม่สามารถอธิบายได้ อธิบายได้แต่เพียงว่า นิพพานคือการดับทุกข์ ล้นตัณหา เหมือนไฟที่ดับจนสิ้นเชื้อที่จะก่อให้เกิดการลุกไหม้ได้อีก สำหรับ

^๑ ขุท.อิตติ. ๒๔/๒๒๒/๒๓๑

^๒ ขุท.อิตติ. ๒๔/๒๒๒/๒๓๑

พระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้วนั้น พระพุทธองค์ก็ไม่ได้ทรงยืนยันถึงความมีอยู่ หรือความดับสูญ พระองค์อธิบายแต่เพียงว่า เมื่อพระองค์ดับขันธแล้ว ทั้ง เทวดาและมนุษย์จะไม่ได้เห็นพระองค์ อีกต่อไป ดังปรากฏในพระสูตรดังนี้

...อุกริกษุทั้งหลาย กายของตถาคต มีตัณหา อันจะนำไปสู่ภพชาติแล้ว
ยังดำรงอยู่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจักเห็นตถาคตชั่วเวลาที่กายของตถาคตยัง
ดำรงอยู่ เมื่อกายแตกสิ้นชีพแล้ว เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจักไม่เห็นตถาคต...^๑

สรุปพุทธปรัชญาถือว่านิพพานเป็นภาวะที่มีอยู่จริงโดยธรรมชาติ เป็นอสังขตธรรม คือไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง มีความเที่ยงแท้ไม่แปรผัน (นิจจัง) ไม่เป็นทุกข์ แต่เป็นอนัตตา การที่พุทธปรัชญาถือว่านิพพานเป็นอนัตตา อาจทำให้ผู้ที่เข้าใจผิดคิดว่านิพพานคือการดับสูญ แต่โดยแท้จริงแล้วนิพพานไม่ใช่ความดับสูญโดยสิ้นเชิง เพราะไม่มีสิ่งใดถูกทำลายหรือดับสูญไปในนิพพาน ไม่มีชัฏดาที่จะไปสู่การดับสูญ ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลง มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ในภาวะแห่งนิพพาน สิ่งที่ดับไปแล้วก็ไม่ได้เกิดขึ้นมาอีก เมื่อไม่มีการเกิด ก็ไม่มีการดับอีกต่อไป ดังนั้น พระอรหันต์ที่ดับขันธแล้ว จะอยู่ในสภาพเช่นใด จะมีอยู่หรือไม่ เป็นคำถามที่ตอบไม่ได้ จึงไม่ควรที่จะมาเสียเวลาถกเถียงปัญหาอภิปรัชญาหรือค้นหาคำตอบให้ได้ว่านิพพานคืออะไร แต่สิ่งที่ควรจะทำคือ ทำอย่างไรจึงจะพ้นทุกข์ได้ ดังนั้น คำสอนของพระพุทธองค์เท่าที่ปรากฏในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท จึงเป็นคำสอนที่ล้วนแต่กล่าวถึงสิ่งที่มีประโยชน์ต่อชีวิตมนุษย์ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ก็คือ สิ่งที่จะเกี่ยวข้องกับความสุขพ้นออกจากทุกข์โดยประการเดียว ดังมีพุทธดำรัสยืนยันไว้ต่อไปนี้

...อุกรมาลุงกยบุตร ก็เพราะเหตุไร ชื่อนั้นเราจึงไม่พยากรณ์ เพราะชื่อนั้นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เหตุนั้นเราจึงไม่พยากรณ์ ชื่อนั้น อุกรมาลุงกยบุตร อะไรเล่าที่เราพยากรณ์ อุกรมาลุงกยบุตร ความเห็นว่าเป็นทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดังนี้เราพยากรณ์ก็เพราะเหตุไร เราจึงพยากรณ์ชื่อนั้น

เพราะข้อนั้นประกอบด้วยประโยชน์เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ เป็นไปเพื่อความ
หน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง
เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน..."^๑

ดังนั้น คำสอนที่กล่าวถึงนิพพานในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท มักจะกล่าวถึง "มรรค" อัน
เป็นข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่นิพพานมากกว่า เช่นมีคำสอนว่า "ดำรงอยู่ในศีล" "สำรวมอินทรีย์"
"ไม่เกียจคร้าน" "ไม่ประมาท" "มีความเพียร" ฯลฯ แล้วจะมีนิพพานเป็นที่หมาย ทั้งนี้มีได้
หมายความว่า นิพพานเป็นผลของการปฏิบัติตาม "มรรค" แต่การปฏิบัติตามมรรคเป็นเหตุแห่ง
การบรรลุนิพพาน แต่ไม่ใช่เป็นเหตุของนิพพาน เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนขึ้น จึง
เปรียบเทียบได้กับการเดินทางไปที่เชียงใหม่ จะเห็นว่า เมืองเชียงใหม่ที่เป็นจุด
หมายของการเดินทางนั้น ไม่ได้เป็นผลของทางหรือการเดินทางเลย ไม่ว่าถนนหรือการเดินทาง
จะมีขึ้นหรือไม่ก็ตาม เมืองเชียงใหม่ก็คงมีอยู่เช่นนั้น ถนนและการเดินทางเป็นเหตุของการถึง
เมืองเชียงใหม่ แต่ไม่ได้เป็นเหตุของเมืองเชียงใหม่ ในทำนองเดียวกัน "มรรค" และการ
ปฏิบัติตามมรรค เป็นเหตุแห่งการบรรลุนิพพาน แต่ไม่ใช่เป็นเหตุของนิพพาน พระพุทธองค์จึง
อยู่ในฐานะของผู้บอกทาง คือ "มรรค" ให้ตั้งพุทธดำรัสว่า "เราทราบชัดธรรมเป็นที่สลัดกิเลส
เพียงดังลูกศรออก บอกทางแก่ท่านทั้งหลายแล้ว ท่านทั้งหลายพึงทำความเพียร..."^๒

เนื่องจากนิพพานเป็นภาวะที่มีประโยชน์สูงสุด ผู้ใดปรารถนาจะพ้นจากทุกข์ทั้งปวง
และปรารถนาแต่ความสุขสงบที่แท้จริง ก็ต้องปฏิบัติเอาเอง ส่วนผู้ใดจะปฏิบัติหรือไม่นั้น ก็เป็น
เรื่องส่วนบุคคลที่พระพุทธองค์จะไม่ไปก้าวก่าย หรือผู้ใดยังมีความเห็นว่า สิ่งต่าง ๆ ที่เป็นไป
ในโลกเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา เป็นสิ่งที่สามารถให้ความสุขได้ ยังพอใจที่จะเสวยสุขทุกข์ไปตาม
ประสาโลก การเข้าถึงนิพพาน และหนทางที่จะนำไปสู่นิพพานก็ไม่จำเป็น

ดังนั้น หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาททั้งหมดจึงมีจุดเด่นสำคัญอยู่ที่การ
ปฏิบัติ ถ้าขาดตัวการปฏิบัติไปเสียอย่างเดียว คำสอนทั้งหลายของพระพุทธเจ้าจะไม่มี
ประโยชน์ ไม่มีความหมายอะไรเลย ดังนั้น เรื่องของนิพพาน หรือความหลุดพ้นที่แท้จริง
จึงกลายเป็นเรื่องที่เฉพาะตน เป็นปัจเจกตั้ง คือเป็นเรื่องที่บุคคลจะต้องลงมือปฏิบัติให้ถึง จะต้อง
พากเพียรเอาเอง บุคคลอื่นหรือแม้แต่พระพุทธเจ้าก็ไม่สามารถจะทำให้หลุดพ้นได้

^๑ ม.มัช. ๑๓/๑๕๒/๑๓๗-๑๓๘.

^๒ ขุท.คาถา. ๒๕/๓๐/๔๓.

นิพพานในคำสอนของพระพุทธศาสนาแม้จะเป็นสิ่งที่รับรู้ไม่ได้ด้วยประสาทสัมผัสใด ๆ แต่ก็ เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมาตถ์ เป็นปรมาตถ์สัจจะ เป็นอสังขตธรรม ชื่อนำสังเกตเกี่ยวกับนิพพานก็คือ ในขณะที่สิ่งที่เป็นสังขตธรรมปรากฏในความจริงทั้ง ๒ ระดับ คือทั้งในระดับสมมติสัจจะ และปรมาตถ์สัจจะ นิพพานเป็นความจริงแต่เพียงระดับเดียว คือปรมาตถ์สัจจะเท่านั้น ไม่มีนิพพานในระดับสมมติสัจจะ แม้คำว่า "นิพพาน" จะเป็นคำสมมติขึ้นเรียกภาวะเช่นนั้นก็ตาม

ลักษณะคำสอนในระดับปรมาตถ์สัจจะ

การศึกษาปรมาตถ์สัจจะคือการศึกษาสัจจะ (ความจริง) ซึ่งอยู่เบื้องหลังสมมติบัญญัติทั้งหลาย หรืออาจกล่าวให้ชัดเจนยิ่งขึ้นคือ การศึกษาสภาวะธรรมที่เป็นพื้นฐาน รองรับสมมติบัญญัติทั้งหลายที่มนุษย์ตั้งขึ้น การศึกษาปรมาตถ์สัจจะจึงกินความกว้างที่สุด โดยหมายรวมการศึกษาทุก ๆ สรรพสิ่ง ไม่ว่าจะเป็นสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม ไม่ว่าสิ่งทั้งหลายเหล่านั้นจะมีอยู่ในรูปแบบใด ๆ ก็ตาม โดยจะศึกษาสภาวะธรรมของสิ่งนั้น ๆ ตามสภาพที่เป็นอยู่เอง และเป็นอยู่จริงตามธรรมชาติของมัน โดยไม่เกี่ยวข้องกับการสมมติหรือการให้คำของมนุษย์

พุทธปรัชญาได้วิเคราะห์สิ่งทั้งหลายทั้งปวงในแง่ปรมาตถ์และสรุปไว้ว่า สภาวะธรรมพื้นฐานของสรรพสิ่งทั้งหลายในสากลจักรวาลนี้มีเพียง ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ รูปกับนาม นามสามารถแยกเป็นจิต เจตสิกและนิพพาน พุทธปรัชญาศึกษาปรมาตถ์สัจจะทั้ง ๔ ประเภทนี้อย่างละเอียดจนถึงที่สุดโดยเจาะลึกลงไปในแต่ละประเภท และพบความจริงอันเป็นธรรมชาติ หรือคุณสมบัติของปรมาตถ์สัจจะทั้ง ๔ นั้น จึงรวบรวมเนื้อความทั้งหมดไว้ในอภิธรรมปิฎกโดยเฉพาะคัมภีร์อภิธรรมปิฎกนี้จึงมีเนื้อหาที่สุขุม ลุ่มลึกและพิศดารมาก เป็นการกล่าวถึงแต่สภาวะธรรมล้วน ๆ เท่านั้น่ามากกล่าวไว้ข้างต้นในหัวข้อเรื่อง "ความหมายและการแบ่งประเภทของปรมาตถ์สัจจะ" เป็นเพียงส่วนผิวเผินเล็กน้อย เพื่อให้เกิดความเข้าใจปรมาตถ์สัจจะพอสังเขปเท่านั้น สำหรับผู้ที่ต้องการศึกษาโดยละเอียดสามารถศึกษาได้จากคัมภีร์ดังกล่าว

สิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจและยอมรับก่อนในเบื้องต้นก็คือ ปรมาตถ์สัจจะเป็นความจริงที่มีอยู่เป็นอยู่ได้ด้วยตัวของมันเอง เป็นธรรมชาติแท้ ๆ ของสิ่งนั้นเอง ไม่ขึ้นอยู่กับการสมมติ

บัญญัติของมนุษย์ ไม่ว่าจะผู้ใดจะเข้าไปรู้เข้าไปศึกษาปรมาตถธรรมนี้หรือไม่ก็ตาม ปรมาตถธรรมทั้งหลายเหล่านี้ก็คงมีอยู่และเป็นไปตามสภาพของมันเอง เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ เห็นแจ้งในปรมาตถธรรมทั้ง ๔ แล้ว มีพระประสงค์ที่จะสั่งสอน อธิบาย เปิดเผยให้ผู้อื่นเข้าใจ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอธิบายโดยผ่านทางสมมติบัญญัติ จึงกำหนดสมมติบัญญัติที่ใช้เรียกปรมาตถธรรมทั้งหลายนี้ว่า วิชขมานบัญญัติ อันหมายถึงบัญญัติที่มีสภาวะธรรมรองรับบัญญัตินั้นจริง ๆ เช่นคำว่า จิต เป็นต้น บางครั้งอาจกำหนด วิชขมานบัญญัติ หลาย ๆ คำ แต่ใช้เรียกสภาวะธรรมอันเดียวกันก็ได้ เช่นคำว่า จิต อาจมีศัพท์คำว่า มโน วิญญาณ มนัส ฯลฯ ซึ่งล้วนแต่มีความหมายอันเดียวกันกับจิตทั้งสิ้น ดังนั้น การศึกษาปรมาตถธรรมมักจะพบคำศัพท์เฉพาะซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นศัพท์วิชาการทางพุทธปรัชญาอย่างมากมาย และส่วนมากเป็นคำศัพท์ที่เรามักไม่ค่อยคุ้นเคย เช่นคำว่า เจตสิก อารมณฺ์ รูปาวจรจิต โลกุตตรจิต อุทัจจะ ภูกุกจะ วิจิจฉา จิตตชูกตา โผฏฐัพพะ ชิวิตินทรีย์ ฯลฯ ศัพท์ทั้งหลายเหล่านี้จำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ศึกษาจะต้องทำความเข้าใจให้ตรงตามความหมายเดิมที่กำหนดขึ้น มิใช่เข้าใจความหมายตามความคิด การคาดเดาหรือตามความเข้าใจของตนเอง และไม่ควรเข้าใจหรือถือตามความหมายปัจจุบัน ซึ่งคำศัพท์บางคำความหมายในปัจจุบันคลาดเคลื่อนไปจากความหมายเดิมอย่างมาก เช่นคำว่า "อารมณฺ์" พุทธปรัชญาหมายถึงสิ่งที่ถูกจิตรู้ เช่นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณฺ์ ซึ่งเป็นความหมายที่แตกต่างจากความหมายทางภาษาไทยที่คนทั่วไปเข้าใจว่าหมายถึง ความรู้สึกต่าง ๆ เช่น ความรู้สึกรัก ชอบ เกลียด ชัง ฯลฯ เป็นต้น ปัญหาอันสำคัญนี้เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นจากภาษา จึงควรที่ผู้ศึกษาจะต้องทำความเข้าใจและระมัดระวังในการตีความคำศัพท์เฉพาะทั้งหลายเหล่านี้ให้ถูกต้องตรงตามความหมายที่บัญญัติขึ้นเดิม มิฉะนั้นจะทำให้ความเข้าใจปรมาตถสังจะผิดพลาดไปจากความจริง

ลักษณะคำสอนในระดับปรมาตถสังจะที่เห็นได้ชัดลักษณะแรกคือ เป็นคำสอนที่มุ่งแสดงสภาวะธรรมพื้นฐานทั้งหลายที่สามารถสรุปรวมลงในหลักใหญ่ ๒ หลักคือ รูปธรรมกับนามธรรม แต่การสั่งสอนปรมาตถสังจะนี้พระพุทธองค์ทรงมีพุทธวิธีที่จะแยกแยะหลักธรรมให้เหมาะสมกับภูมิปัญญา และอุปนิสัยของผู้ฟัง จึงพบว่าบางครั้งทรงตรัสสอนเรื่อง ธาตุ ชันธ อายตนะ ฯลฯ แม้ว่าเรื่องที่ตรัสสอนจะมีรายละเอียดแตกต่างกัน แต่สารัตถะของเนื้อหาเหมือนกัน คือทรงแสดงสภาวะธรรมพื้นฐานของสิ่งนั้น ๆ ย่อมถือได้ว่าเป็นปรมาตถธรรมทั้งสิ้น

ข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งคือ ปรมัตถธรรม เป็นเรื่องกว้างมาก ครอบคลุมทุกสรรพสิ่ง แต่คำสอนของพระพุทธองค์จะทรงเน้นพิเศษ คือการวิเคราะหฺสภาวะธรรมที่สมมติเรียกกันว่ามนุษย์ ทั้งนี้เพื่อให้มนุษย์เข้าใจตนเอง รู้ซึ่งถึงธรรมชาติอันแท้จริงของร่างกายและจิตใจของตนเอง เมื่อมนุษย์เข้าใจตนเองตามสภาพความเป็นจริงแล้ว มนุษย์ก็สามารถขยายความเข้าใจนั้นให้กว้างออกไป ทำให้เข้าใจสิ่งทั้งหลายทั้งปวงโดยรอบได้ เมื่อมนุษย์มีความเข้าใจต่อทุกสิ่งอย่างถ่องแท้ตามสภาพที่มันเป็น เป็นภาวะการรับรู้ที่ประกอบด้วยปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการรู้เท่าทันธรรมชาติของสภาวะธรรมของตัวมนุษย์รวมทั้งสิ่งทั้งหลายนี้จะมีประโยชน์ทำให้ไปสู่เป้าหมายสูงสุดของพุทธปรัชญาได้ คือบรรลุนิพพาน

คำสอนที่มีลักษณะเป็นปรมัตถสังขจะนี้ถูกรวบรวมไว้ในอภิธรรมปิฎกส่วนมาก แต่มิได้หมายความว่า จะมีแต่เฉพาะในอภิธรรมปิฎกเท่านั้น หากแต่มีอยู่ทั่วไปในพระไตรปิฎก ทั้งนี้เพราะพุทธวิธีการสอนของพระองค์จะทรงปรับคำสอนให้พอเหมาะพอดีกับภูมิปัญญา และจริตอุปนิสัยของผู้ฟังธรรมที่จะสามารถทำความเข้าใจคำสอนนั้น ๆ ได้ เมื่อใดพิจารณาผู้ฟังเห็นว่าสมควรจะสอนธรรมในระดับสมมติสังขจะ พระองค์ก็ทรงแสดงโลกียธรรม ทรงสอนเรื่องศีลธรรม เรื่องจริยธรรม เมื่อใดพิจารณาเห็นว่าผู้รับมีความพร้อมที่จะฟังธรรมในระดับปรมัตถ์ พระองค์ก็ทรงแสดงปรมัตถ์ให้เหมาะสมกับผู้รับแต่ละบุคคล ด้วยเหตุนี้การแสดงธรรมทั้งระดับสมมติสังขจะและปรมัตถสังขจะจึงถูกแยกแยะแจกลงออกเป็นอเนกปริยายด้วยพระปรีชาญาณในการแสดงธรรมของพระพุทธองค์นั่นเอง ดังนั้น หลักธรรมคำสอนที่ปรากฏในพระไตรปิฎก จึงมีทั้งสมมติสังขจะและปรมัตถสังขจะคละปนกัน เมื่อพิจารณาเนื้อความและจุดมุ่งหมายในการสอนจึงจะทราบความแตกต่างของคำสอนทั้ง ๒ ระดับนั้น

ตัวอย่างคำสอนที่มีลักษณะเป็นปรมัตถธรรมที่ปรากฏในพระสูตรและเป็นเรื่องที่พระองค์เน้นมาก กล่าวถึงบ่อยครั้งและเป็นเรื่องที่เราจะคุ้นเคย คือการวิเคราะหฺองค์ประกอบที่ทำให้เกิดการสมมติบัญญัติ เรียกสิ่งนั้นว่า สัตว์ มนุษย์ บุคคลหรือจะสมมติซ้อนสมมติขึ้นไปอีก จนเกิดสมมติบัญญัติอื่นอีกมากมายที่ใช้เรียกเช่นผู้หญิง ผู้ชาย นายแดง อาจารย์ ท่านขุน ภิกษุ พระราชา ทถาคต ฯลฯ พุทธปรัชญาวิเคราะหฺไว้ว่า สิ่งที่ถูกสมมติเรียกดังกล่าวนี้ เกิดจากชั้นธ ๕ มาประชุมกันตั้งพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ดังนี้

“...อุกริกษุทั้งหลาย ก็ชั้นธ ๕ เป็นโฉน อุกริกษุทั้งหลาย รูปร่างใด
 อย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด
 เลวหรือประณีต อยู่ในที่ไกลหรือใกล้นี้เรียกว่ารูปชั้นธ เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง
 ฯลฯ สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณ
 อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือ
 ละเอียด เลวหรือประณีตอยู่ในที่ไกลหรือใกล้นี้เรียกว่าวิญญาณชั้นธ อุกริกษุทั้งหลาย
 เหล่านี้เรียกว่าชั้นธ ๕ ฯ...”^๑

ความหมายของชั้นธ ๕ อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีรายละเอียด
 ดังต่อไปนี้

๑. รูปชั้นธ หมายถึงกองรูป ส่วนที่เป็นรูป ร่างกาย พุทธกรรมและคุณสมบัติต่าง ๆ
 ของส่วนที่เป็นร่างกาย ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ
๒. เวทนาชั้นธ หมายถึงกองเวทนา ส่วนที่เป็นการเสวยรสอารมณ์ ความรู้สึก
 สุขทุกข์ หรือเฉย ๆ
๓. สัญญาชั้นธ หมายถึงกองสัญญา ส่วนที่เป็นความกำหนดหมายความกำหนดได้
 หมายรู้ในอารมณ์ ๖ เช่นว่า ชาว เขียว คำ แดง เป็นต้น
๔. สังขารชั้นธ หมายถึงกองสังขาร ส่วนที่เป็นความปรุงแต่ง สภาพที่ปรุงแต่ง
 จิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ คุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแต่งคุณภาพ
 ของจิตให้เป็นกุศล อกุศล อัปยอกุศล
๕. วิญญาณชั้นธ หมายถึงกองวิญญาณ ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ ความรู้อารมณ์
 ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ได้แก่วิญญาณ ๖...”^๒

การวิเคราะห์หัตถุเป็นชั้นธ ๕ นี้ สามารถจัดเข้าในปรมัตถธรรมได้ดังนี้คือ รูปชั้นธ
 จัดเป็นรูป วิญญาณชั้นธจัดเป็นจิต ส่วนเวทนาชั้นธ สัญญาชั้นธและสังขารชั้นธ รวม ๓ ชั้นธนี้
 จัดเป็นเจตสิก อาจสรุปชั้นธ ๕ ให้อยู่ลงไปอีกเป็น ๒ สภาวธรรม คือรูปธรรม และนามธรรม
 กล่าวคือ รูปธรรม คือรูปชั้นธ ส่วนนามธรรมนั้นคือ เวทนาชั้นธ สัญญาชั้นธ สังขารชั้นธ
 วิญญาณชั้นธ

^๑สัง.ชั้นธ. ๑๗/๔๔/๕๑

^๒พระราชวรมณี (ประยูรธ ปรยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์, (กรุงเทพฯ:
 มหาวชิราลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๑๓๐.

การฝึกมองสิ่งทั้งหลายทั้งปวงโดยวิธีแยกส่วนประกอบออกไปอย่างวิธีขั้นที่ ๕ นี้ หรือแยกส่วนประกอบออกเป็น จิต เจตสิก รูปนี้เป็นการฝึกความคิด หรือสร้างนิสัยที่จะใช้ความคิดแบบวิเคราะห์ความจริง ทำให้รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะล้วน ๆ ของมัน คือมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มีมันเป็น ไม่นำเอาตัณหาอุปาทานเข้าไปจับ อันเป็นเหตุให้มองเห็นตามที่ยากหรือไม่อยากให้มีมันเป็น นับเป็นการเข้าถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธปรัชญา คือการไม่ยึดมั่นถือมั่น และการไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วยการใช้ตัณหาอุปาทาน แต่เป็นการเข้าไปเกี่ยวข้องกับจัดการด้วยปัญญา

ลักษณะคำสอนในระดับปรมาตตัสสจะที่สังเกตเห็นได้ชัดอีกลักษณะหนึ่งคือ การแสดงธรรมแบบธรรมมาธิชฎาน เป็นการแสดงธรรมที่กล่าวถึงแต่สภาวะธรรมล้วน ๆ โดยไม่อ้างสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา ฯลฯ ซึ่งจะแตกต่างอย่างเห็นได้ชัดกับคำสอนที่มีลักษณะเป็นบุคคลาธิชฎาน คือการแสดงธรรมโดยกล่าวอ้างถึงสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา ฯลฯ เข้ามาประกอบคำสอน จึงจัดเป็นคำสอนในระดับสมมติสัจจะ

คำสอนที่มีลักษณะเป็นธรรมาธิชฎานนี้ มีปรากฏอยู่โดยทั่วไปในพระไตรปิฎก แต่จะมีมากเป็นพิเศษในอภิธรรมปิฎก และมักจะเป็นคำสอนที่มีสาระสำคัญมาก ถือได้ว่าเป็นคำสอนที่เป็นแก่นของพุทธปรัชญา คือคำสอนเรื่องปฏิจจนมูเปทา ทโรสสขณ อริยสัจ ๔

คำสอนเรื่องปฏิจจนมูเปทาเป็นคำสอนที่กล่าวถึงสภาวะธรรมล้วน ๆ มุ่งแสดงอาการที่สภาวะธรรมทั้งหลายสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกันเป็นกระแสความจริงที่เป็นปรมาตตัสสจ คือเป็นกฎธรรมชาติ ที่ยืนตัวอยู่เป็นหลักธรรมดา ดังพุทธพจน์ที่ว่า

... อุกกริกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจนมูเปทาเป็นไฉน อุกกริกษุทั้งหลาย เพราะอริชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ โสภปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ นี้เราเรียกว่าปฏิจจนมูเปทา... ก็เพราะอริชชานั้นแหละดับด้วยการส่ำรอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

เพราะสหายระดับ ฝึสละจึงดับ เพราะฝึสละดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ
 ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะ
 ภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ขราและมรณะ โสภกปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาส
 จึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้...^๑

หลักธรรมในหมวดนี้ไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียดที่จะต้องปฏิบัติ ไม่กล่าวถึงลำดับขั้นแห่ง
 การปฏิบัติ ไม่มีการประเมินค่าว่าเป็นส่วนดีที่พึงปฏิบัติ หรือส่วนชั่วที่ควรละ แต่เป็นหลักธรรม
 ที่ควรพิจารณาให้เห็นแจ้ง ผู้ที่เห็นแจ้งชัดในปฏิจจสมุปบาทธรรม ย่อมจะเห็นแจ้งชัดในไตรลักษณ์
 ด้วย กล่าวคือ ไตรลักษณ์เป็นลักษณะของสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง ๓ ประการคือ
 อนิจจตา (ความไม่เที่ยง) ทุกขตา (ความเป็นทุกข์) และอนัตตตา (ความไม่มีตัวตนหรือปราศจาก
 ตัวตน) มุ่งแสดงสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น โดยไม่ได้กล่าวถึง
 รายละเอียดที่จะต้องปฏิบัติ แต่เป็นหลักธรรมที่ควรพิจารณาให้เห็นแจ้ง ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

...อุกริกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือ
 ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมคาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้
 บรรลุธาตุนี้ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวงเป็น
 อนัตตา ครั้นแล้วจึงบอกแสดงบัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า
 ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา^๒

ผู้ที่เห็นแจ้งในไตรลักษณ์ และเห็นแจ้งในปฏิจจสมุปบาท ย่อมจะต้องเห็นแจ้งในอริยสัจจ์ ๔
 ด้วย ผู้ที่เห็นแจ้งในธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งใน ๓ หมวดนี้ ก็ย่อมแทงตลอดถึงกันหมด ทั้งนี้เพราะ
 หลักธรรมทั้ง ๓ หมวดนี้แสดงถึงความจริงอย่างเดียวกัน แต่แสดงในรูปแบบที่ต่างกัน สำหรับ
 พระพุทธเจ้าและพระอริยเจ้าผู้หลุดพ้นแล้ว ย่อมเห็นแจ้งในหลักธรรมดังกล่าวนี้เหมือนกันหมด
 อริยสัจจ์ ๔ เป็นหลักธรรมที่แตกต่างจากปฏิจจสมุปบาท และไตรลักษณ์ ในลักษณะที่มิได้พูดถึง
 แต่ตัวสภาวะธรรมล้วน ๆ เพียงอย่างเดียว ดังเช่นปฏิจจสมุปบาทและไตรลักษณ์ หากแต่พูดถึง
 ตัวสภาวะพร้อมทั้งชี้แจงความจริงอันเป็นคุณและโทษ รวมทั้งเสนอแนวทางปฏิบัติตามลำดับขั้นตอน

^๑ ส.น. ๑๖/๒-๓/๑-๒.

^๒ อ.ต.ก. ๒๐/๔๗๖/๓๔๗-๓๔๘.

จนสามารถบรรลุถึงสภาพความหลุดพ้นได้ อริยสัจ ๔ นี้ จึงเป็นหลักธรรมที่มีลักษณะผสมระหว่าง การแสดงตัวสังขจรธรรมควบคู่กับจริยธรรม สังขจรธรรมมาก่อนและตามด้วยจริยธรรมอัน เป็นเป้าหมาย สดุดท้าย ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

...อุกรภิกษุทั้งหลาย สิ่ง ๔ อย่างนี้เป็นของจริงแท้ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น สิ่ง ๔ อย่างเป็นไฉน สิ่งนี้ว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ทางให้ถึงความดับทุกข์ เป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น สิ่ง ๔ อย่างนี้เป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น อุกรภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้นแหละ เธอทั้งหลายจึงพึงกระทำความเพียร เพื่อรู้ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา...^๑

นอกจากหลักธรรมที่สำคัญ ๓ หมวดแล้ว ยังมีหลักธรรมอื่น ๆ อีกมากที่ทรงแสดงแบบ ธรรมมาธิฐาน ซึ่งไม่สามารถนำมารวบรวมไว้ในที่นี้ได้ทั้งหมด

ลักษณะคำสอนในระดับปรมาตตสังขจะที่สำคัญมากอีกประการหนึ่งคือ มีลักษณะเป็นโลกุตตรธรรม ซึ่งหมายถึงหลักธรรมคำสอนที่มุ่งสู่การหลุดพ้นออกจากวิสัยโลก เข้าสู่ภาวะนิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธปรัชญา หรืออาจพูดในเชิงอภิปรัชญาได้ว่า เป็นคำสอนที่ทำให้ผู้ปฏิบัติ ตามสามารถยกระดับจิตของตนจาก กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต เป็นโลกุตตรจิต

คำสอนที่มีเป้าหมายมุ่งไปสู่การหลุดพ้นนี้ จำเป็นจะต้องกล่าวถึงสภาวะธรรมทั้งหลาย ตามสภาพที่เป็นอยู่จริงโดยธรรมชาติของสภาวะธรรมชนิดนั้น ๆ นั่นก็คือการศึกษาปรมาตตสภาวะของสิ่งทั้งหลาย แต่การพูดถึงสิ่งเดียวกันหรือเรื่องเดียวกัน สามารถพูดได้หลายแง่หลายวิธี ทั้งนี้เพื่อให้เหมาะสมกับสติปัญญา อุปนิสัยและความต้องการของผู้รับคำสอน อีกทั้งยังเป็นสิ่งที่แสดงให้ทราบถึงพระปริชาสามารถของพระพุทธองค์ในการแยกแยะแจกแจงแสดงข้อธรรมออก เป็น เอนกปริยาย บางครั้งทรงตรัสสอนเฉพาะปรมาตตสภาวะล้วน ๆ บางครั้งตรัสสอนปรมาตตสภาวะพร้อมกับข้อปฏิบัติ บางครั้งตรัสสอนเฉพาะข้อปฏิบัติเพียงอย่างเดียว ตัวอย่างหลักธรรมที่มีจุดมุ่งหมาย เพื่อความหลุดพ้นและเป็นหลักธรรมหัวใจของพุทธปรัชญา ซึ่งพระองค์ทรงกล่าวถึงบ่อยครั้งที่สุด และทรง เน้นมากที่สุดคือไตรลักษณ์ ปฏิจจสมุปบาท อริยสัจ ๔ ดังกล่าวแล้วข้างต้น นอกจากนี้

^๑ สัง.มหา. ๑๔/๑๖๔๗/๔๒๐.

ยังตรัสสอนเรื่องต่าง ๆ เช่น เรื่องธาตุ ชันธ์ อายตนะ ฯลฯ และในที่สุดจะโยงหลักธรรมทั้งหลายเหล่านั้นมารวมลงในไตรลักษณ์ เพื่อให้ผู้ฟังธรรมเกิดปัญญาแจ่มเห็นจริงตามปรมาตสภาวะ อันจะนำไปสู่ ความหลุดพ้นในที่สุด สำหรับข้อปฏิบัติที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติตามสามารถไปสู่ความหลุดพ้นได้นั้น พระพุทธองค์ตรัสสอนไว้มากมายหลายวิธี ซึ่งจะกล่าวถึงเป็นหัวข้อเฉพาะต่อจากนี้ไปคือ เรื่องข้อปฏิบัติในระดับปรมาตสัจจะ

ข้อปฏิบัติในระดับปรมาตสัจจะ

จุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธปรัชญาและเป็นจุดมุ่งหมายของคำสอนในระดับปรมาตสัจจะคือการบรรลุนิพพาน การที่จะสามารถบรรลุนิพพานได้นั้น จำเป็นต้องมีความเข้าใจในปรมาตสัจธรรมที่พระองค์ทรงค้นพบ และสามารถทำลายอวิชชาได้ หลักธรรมสำคัญที่สุดที่พระองค์ทรงค้นพบได้แก่ อริยสัจ ๔ ปฏิจจนูปบาทและไตรลักษณ์ หลักธรรมทั้ง ๓ หมวดนี้แสดงถึงความจริงอย่างเดียวกัน แต่แสดงในรูปแบบที่ต่างกันดังได้กล่าวแล้วในหัวข้อ "ลักษณะคำสอนในระดับปรมาตสัจจะ" หลักธรรมทั้ง ๓ หมวดนี้เป็นปรมาตสัจธรรมที่สำคัญมาก เพราะเป็นหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการตรัสรู้โดยตรง ผู้ที่ปรารถนาจะเข้าถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ต้องปฏิบัติตามวิธีที่กำหนดไว้จนเกิดปัญญาญาณเห็นแจ้งในหลักธรรมดังกล่าว จึงจะบรรลุภาวะที่เรียกว่านิพพานได้

แต่เนื่องจากสัจจธรรมที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบ เป็นสิ่งที่เห็นแจ้งยาก ละเอียดและลึกซึ้ง ยากที่ปุถุชนผู้มีจิตอันคุ่นเคยอยู่กับปวงกิเลสจะเข้าใจได้อย่างถ่องแท้ อีกทั้งการเห็นแจ้งในสัจจธรรมเป็นเรื่องปัจเจกตตัง คือเป็นเรื่องที่บุคคลจะต้องพากเพียรศึกษาทำความเข้าใจและลงมือปฏิบัติด้วยตนเองเพื่อให้เกิดปัญญาญาณ บุคคลบางคนมีภูมิปัญญาสูง มีอุปนิสัยที่สามารถเห็นแจ้งในสัจจธรรมได้ทันทีทันใด เมื่อได้รับคำสั่งสอน เช่นพระพาคิยะ เพียงแต่ได้สดับตรับฟังธรรมที่มีเนื้อความสั้น ๆ ท่านก็สามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ได้ ธรรมที่ท่านได้สดับจากพระพุทธองค์มีความว่า

"...เมื่อเห็น จักเป็นสักว่าเห็น เมื่อฟังจักเป็นสักว่าฟัง เมื่อทราบจักเป็นสักว่าทราบ เมื่อรู้แจ้งจักเป็นสักว่ารู้แจ้ง...ในกาลใดแล เมื่อท่านเห็นจักเป็นสักว่าเห็น เมื่อฟังจักเป็นสักว่าฟัง เมื่อทราบจักเป็นสักว่าทราบ เมื่อรู้แจ้งจักเป็นสักว่ารู้แจ้ง ในกาลนั้นท่านย่อมไม่มีในกาลใด ท่านไม่มี ในกาลนั้น ท่านย่อมไม่มีในโลกนี้ ย่อมไม่มีในโลกหน้า ย่อมไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์..."^๑

บุคคลบางคนมีภูมิปัญญาและอุปนิสัยที่จะสามารถ รู้แจ้งในธรรมได้ก็ต่อเมื่อได้รับคำสั่งสอน
 ชี้แจงอย่างพิสดาร บุคคลบางคนมีภูมิปัญญาและอุปนิสัยที่จะต้องอาศัยความพากเพียร ผึกฝนอบรม
 อยู่เสมอจึงจะสามารถเห็นแจ้งในธรรมได้ แต่ก็ยังมีบุคคลเป็นจำนวนมากที่แม้จะเพียรพยายาม
 อย่างมากก็ไม่สามารถจะรู้แจ้งในธรรมเหล่านั้นได้ ด้วยเหตุนี้พระพุทธองค์จึงทรงจำแนกสังฆธรรม
 ออกเป็นหลักธรรมแบบต่าง ๆ เพื่อให้บุคคลทั้งหลายที่มีภูมิปัญญาและอุปนิสัยต่าง ๆ กันจะสามารถ
 เข้าใจและบรรลุธรรมได้ หลักธรรมที่พระองค์ทรงแสดงเพื่อให้ถึงความหลุดพ้นอาจจะแตกต่างกัน
 ในรายละเอียดแต่หลักใหญ่ใจความที่สำคัญจะต้องเกี่ยวข้องกับ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท และ
 ไตรลักษณ์ทั้งสิ้น ในทำนองเดียวกันข้อปฏิบัติในระดับปรมัตถสัจจะ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติอันจะทำให้
 ผู้ปฏิบัติตามสามารถดำเนินเข้าไปสู่ทางพ้นทุกข์ได้นั้น พระพุทธองค์ได้ทรงจำแนกไว้หลายวิธี อาจ
 จะมีความแตกต่างในรายละเอียดของแต่ละวิธี เหล่านี้ แต่หลักใหญ่ใจความก็สามารถสรุปรวมลง
 ในหลักปฏิบัติตามลำดับที่เรียกว่า ไตรสิกขา คือศีล สมาธิ ปัญญา ไตรสิกขานี้เมื่อนำมาแสดงเป็น
 คำสอนในรูปปฏิบัติจะกลายเป็นส่วนสำคัญของหลักที่เรียกว่า โอวาทปาติโมกข์^๑ อันเป็นคำสอน
 ที่เป็นหลักใหญ่ของพระพุทธเจ้า ๓ ประการคือ

- ๑.. การไม่ทำความชั่วทั้งปวง (ศีล)
๒. การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม (สมาธิ)
๓. การทำจิตของตนให้ผ่องใส (ปัญญา)

โดยนัยนี้ในทางปฏิบัติจะเริ่มต้นจากผู้ปฏิบัติมีความรู้ ความเข้าใจ หรือมีจุดมุ่งหมายใน
 การปฏิบัติพอสมควรแล้ว การฝึกอบรมตนเองขั้นแรกเริ่มที่การฝึกอบรมความประพฤติทางกาย วาจา
 (ศีล) ก่อน แล้วประณีตขึ้นมาถึงการฝึกอบรมจิต (สมาธิ) จนถึงขั้นสูงสุดมุ่งอบรมปัญญาให้เกิดญาณ
 รู้แจ้งเห็นแจ้ง พ้นจากอวิชชา ตัณหา อุปาทานได้ จึงบรรลุนิพพาน การปฏิบัติ ๓ ขั้นตอนนี้
 เรียกว่า ไตรสิกขานี้ มีความสัมพันธ์แบบต่อเนื่องกัน สามารถมองเห็นได้แม้ในชีวิตประจำวัน
 กล่าวคือ เมื่อมีความประพฤติทางกาย วาจา ดี จะเกิดความเชื่อมั่นและมั่นใจในการกระทำของตน
 จิตใจจะไม่ฟุ้งซ่านไม่วุ่นวาย จิตจึงปลอดโปร่ง สงบ แน่วแน่ การคิด การพิจารณา การรับรู้จึง
 เป็นไปอย่างคล่องตัวและเป็นผลดีในทางปัญญา ในการปฏิบัติธรรมขั้นสูงขึ้นไปถึงขั้นจะให้เกิดญาณ

^๑
 ที.มหา. ๑๐/๕๔/๕๐.

รู้แจ้งเห็นจริงจนกำจัดอาสวะกิเลสได้นั้น ย่อมต้องการจิตที่สงบนิ่ง ผ่องใส มีสมาธิแน่นแน่ว
 ควรแก่การน้อมจิตมาพิจารณาองค์ธรรมต่าง ๆ ดังนั้น ไตรสิกขาจึงเป็นเสมือนหลักรวมของ
 ข้อปฏิบัติอันจะนำไปสู่ความหลุดพ้นที่สุด และเป็นหลักปฏิบัติที่รวมเอาข้อปฏิบัติในระดับสมมติ
 สัจจะทั้งหมดไว้โดยกำหนดให้เป็นพื้นฐานของข้อปฏิบัติในระดับปรมาตตสัจจะ ไตรสิกขาจึงเป็น
 หลักการที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์เกี่ยวโยงของข้อปฏิบัติทั้ง ๒ ระดับไว้ด้วยกัน กล่าวคือข้อ
 ปฏิบัติที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อความหลุดพ้น จำเป็นจะต้องเน้นให้ผู้ปฏิบัติเกิดญาณปัญญาจึงจะสามารถ
 ทำลายอวิชชาได้ ถือเป็นข้อปฏิบัติในระดับปรมาตตสัจจะ แต่ญาณปัญญาจะเกิดขึ้นได้ดั้นต้อง
 อาศัยพื้นฐาน คือจิตสงบ ผ่องใส เป็นสมาธิ จึงจำเป็นที่จะต้องฝึกจิตให้เป็นสมาธิเพื่อเป็นฐาน
 ให้เกิดปัญญา แต่จิตจะสงบเป็นสมาธิได้นั้นต้องอาศัยกายวาจาที่สงบ ข้อปฏิบัติที่ทำให้กายวาจา
 สงบอยู่ในระเบียบเรียบร้อย คือศีล ศีลจึงเป็นข้อปฏิบัติอันนำมาซึ่งประโยชน์สุขส่วนตัวและส่วนรวม
 ซึ่งถือเป็นข้อปฏิบัติในระดับสมมติสัจจะ ดังนั้น ไตรสิกขาจึงเป็นหลักปฏิบัติที่วางขั้นตอนให้ผู้ปฏิบัติ
 เริ่มต้นจากขั้นพื้นฐานไปสู่ขั้นสูงสุด และอำนวยความสะดวกให้แก่ผู้ปฏิบัติตั้งแต่โลกียประโยชน์
 จนถึงโลกุตตระประโยชน์

พระพุทธองค์ทรงจำแนกไตรสิกขาออกเป็นขั้นตอนเพื่อการปฏิบัติตามลำดับ ๘ ขั้นตอน
 ซึ่งเรียกว่ามรรคมีองค์แปด องค์มรรคทั้ง ๘ นี้เป็นทางสายกลางหรือมัชฌิมาปฏิปทา เพราะ
 ไม่เข้าไปข้องแวะกับทางที่เรียกว่าสุดโต่ง สองสายคือ

๑. กามลูชลิกานุโยค คือการหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข

๒. อหัตถิกถณานุโยค คือการสร้างความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง องค์มรรคทั้ง

๘ นี้คือไตรสิกขาในรูปแบบหนึ่งดังนี้

๑. สัมมาทสิริ	ความเห็นชอบ		ปัญญา
๒. สัมมาสังกัปปะ	ความดำริชอบ		
๓. สัมมาวาจา	เจรจาชอบ		
๔. สัมมากัมมันตะ	การกระทำชอบ		ศีล
๕. สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีพชอบ		
๖. สัมมาวายามะ	พยายามชอบ		สมาธิ
๗. สัมมาสติ	ระลึกชอบ		
๘. สัมมาสมาธิ	ตั้งใจชอบ		

มรรคมืองค์แปดประการ หรือมีขณิมาปฏิปทานี้ ถือเป็นทางสายตรงที่สุดที่จะนำปุณฺชน ไปสู่ความหมดจดจากกิเลสและความดับสนิทแห่งทุกข์ มรรคมืองค์แปดมิใช่หลักการที่หยิบยกมา ปฏิบัติทีละข้อ แต่ต้องปฏิบัติพร้อมกันไปโดยตลอด เรียกว่าเป็นทางสายเดียว ซึ่งต้องอาศัย มืองค์แปดประการ หลักสำคัญของมรรคมืองค์แปดก็คือ จะต้องมืองค์สัมมาทิฐิเป็นตัวประธาน เป็น ตัวนำ เป็นตัวควบคุมตลอดสาย เมื่อสัมมาทิฐิเกิดขึ้นแล้ว มรรคองค์อื่น ๆ จะติดตามมาเอง การดำเนินชีวิตของปุณฺชนก็จะเริ่มมุ่งตรงไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริง และบรรลุนิพพานอันเป็นจุด มุ่งหมายสูงสุด ดังมีพุทธพจน์ยืนยันดังนี้

...อุกริกขุทั้งหลาย บรรดาองค์ ๗ นั้น สัมมาทิฐิย่อมเป็นประธาน ก็ สัมมาทิฐิเป็นประธานอย่างไร คือเมื่อมีสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจาจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาวาจา สัมมาอาชีวะ จึงเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาวายามะ สัมมาสติจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาสติ สัมมาสมาธิจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาสมาธิ สัมมาญาณะจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาญาณะ สัมมาริมุตติจึงพอเหมาะได้ อุกริกขุ ทั้งหลาย ด้วยประการนี้แล พระเสขะผู้ประกอบด้วยองค์ ๘ จึงเป็นพระอรหันต์...

ความหมายขององค์มรรคแต่ละข้อจะอธิบายโดยสังเขปดังต่อไปนี้

๑. สัมมาทิฐิ คือความเห็นชอบ หมายถึงความเห็นที่ถูกตรงตามความเป็นจริง ได้แก่ความเห็นในอริยสัจ ๔ ไตรลักษณ์ ปฏิจจสมุปบาท ดังมีพุทธพจน์แสดงอธิบายไว้หลายแห่ง เช่น "ก็สัมมาทิฐิฐิเป็นใจน ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อันนี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ..."^๑

๒. สัมมาสังกัปปะ คือความดำริชอบ หรือความนึกคิดในทางที่ถูกต้อง ซึ่งเกิด สืบเนื่องจากความเห็นชอบ ดังแสดงไว้ในพระสูตรว่า ความดำริชอบมี ๓ ประการคือ

- เนกขัมมสังกัปปะ คือความดำริที่จะออกจากกาม ไม่หมกมุ่นพัวพันติดข้องใน สิ่งสนองความอยากต่าง ๆ ผลที่เกิดขึ้นจากความดำริชอบประการนี้ จะทำให้บุคคลคิดที่จะเสียสละ ปราศจากความเห็นแก่ตัว มีความคิดที่เป็นคุณเป็นกุศลทุกอย่าง

^๑ม.อุปรี. ๑๔/๒๗๔/๑๖๓-๑๖๔.

^๒ที.มหา. ๑๐/๒๔๔/๒๔๗.

- อพยาบาทสังกัปป์ คือความดำริที่จะไม่มีความเคียดแค้น ชิงชัง ปองร้ายหรือเพ่งมองในแง่ร้ายต่าง ๆ ผลที่เกิดขึ้นจากความดำริชอบประการนี้จะทำให้บุคคลนั้นมีความเมตตา ปรารถนาดี ความมีไมตรี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข

- อวิหิงสาสังกัปป์ คือความดำริที่จะไม่เบียดเบียน ไม่ทำร้ายผู้อื่น ผลที่เกิดขึ้นจากความดำริชอบประการนี้จะทำให้บุคคลมีความกรุณา คิดที่จะช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์

ความดำริชอบทั้ง ๓ ประการนี้ จะควบคุมจิตใจของปุถุชนให้ลดละความโลภ ความโกรธ ลงบ้าง และเป็นแนวทางที่เสริมสร้างให้จิตใจสูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป.

๓. สัมมาวาจา การกล่าววาจาชอบ หมายถึงการเว้นจากวจีทุจริต ๔ อย่างคือ เว้นจากการพูดเท็จ เว้นจากการพูดส่อเสียด เว้นจากการพูดหยาบคาย และ เว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ

๔. สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ หมายถึงการงดเว้นจากการฆ่า การตัดรอนชีวิต งดเว้นจากการลักเอาของที่เขาไม่ได้ให้ และงดเว้นจากการประพฤติดีกในกามทั้งหลาย

๕. สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ หรือเป็นอยู่ชอบได้แก่การเว้นจากการเลี้ยงชีพในทางที่ผิด เช่นการจับปล้น การคดโกง การขู่เข็ญ ฯลฯ เป็นต้น

๖. สัมมาวายามะ ความพยายามชอบ หมายถึงความเพียรพยายาม ๔ สถาน คือ เพียรพยายามมิให้อกุศลเกิด เพียรละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป เพียรเจริญกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ทรงอยู่ อาจสรุปสั้น ๆ ได้ว่า เพียรละความชั่ว และเพียรสร้างความดี

๗. สัมมาสติ ความระลึกชอบ สติคือความระลึกได้ สัมมาสติเป็นเรื่องเกี่ยวกับการฝึกบังคับตนเองให้ดำเนินไปในแนวทางที่ถูกต้อง เป็นการปฏิบัติ เพื่อผู้ก่อกำหนด ก่อสร้างกำหนด ก่อสร้างพิจารณาอยู่ ตามหลักของเถรวาท การฝึกฝนอบรมสัมมาสติเรียกว่า การเจริญสติปัฏฐาน ถือเป็นแนวทางสำคัญอันจะนำไปสู่ความหลุดพ้น ดังมีพุทธพจน์แสดงไว้ว่า "...อูกริกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงความโศกและปริเทวะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุธรรมที่ถูกต้อง เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน หนทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ..."^๑

^๑ที.มหา. ๑๐/๒๗๗/๒๖๘.

สติปัญญา ๔ ประการมีดังนี้

กายานุปัสสนาสติปัญญา คือการพิจารณากาย ให้ระลึกอิริยาบถต่าง ๆ ตลอดจนองค์ประกอบต่าง ๆ ที่เกิดเป็นร่างกาย รวมทั้งการระลึกตัวอยู่ตลอดในขณะที่กายทำกิจกรรมต่าง ๆ มีวิธีปฏิบัติหลายอย่าง ได้แก่ การกำหนดสติ พิจารณาลมหายใจ การกำหนดสติพิจารณาอิริยาบถต่าง ๆ เช่น การยืน การเดิน การนั่ง การนอน เป็นต้น การเจริญสัมปชัญญะในอาการต่าง ๆ เช่นขณะรับประทาน ขณะพูด เป็นต้น การพิจารณาร่างกายโดยสักแต่ความเป็นธาตุ ๔ การพิจารณาร่างกาย โดยสักแต่ความเป็นของปฏิรูป การพิจารณาซากศพในสภาพต่าง ๆ ฯลฯ วิธีปฏิบัติทั้งหลายอาจจะแตกต่างกันในรายละเอียดของสิ่งที่จิตจะไปกำหนด แต่เมื่อสรุปรวมแล้วจะมีลักษณะร่วมที่เหมือนกัน คือการกำหนดสติพิจารณากายและรวมทั้งกิจกรรมต่าง ๆ ที่กายกระทำ

เวทนานุปัสสนาสติปัญญา คือการพิจารณาเวทนา เวทนาหมายถึงความรู้สึก สุข ทุกข์หรือเฉย ๆ การพิจารณาเวทนาจึงเป็นการกำหนดสติ พิจารณาความรู้สึกที่เกิดขึ้น เช่น สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ เป็นต้น ให้รู้ชัดตามสภาพที่ปรากฏขึ้นขณะนั้น

จิตตานุปัสสนาสติปัญญา คือการพิจารณาจิตใจ ได้แก่การกำหนดสติพิจารณาจิตของตนในขณะนั้น ๆ ว่าเป็นอย่างไร เช่นรู้สึกโกรธ พุ้งซ่าน กำหนด เฉย เป็นสมาธิ สงบ ฯลฯ ให้รู้ชัดตามสภาพที่ปรากฏเกิดขึ้นในขณะนั้น ๆ

ธัมมานุปัสสนาสติปัญญา คือการพิจารณาธรรม ได้แก่การกำหนดสติพิจารณาธรรมทั้งหลายอันได้แก่ นิเวศน์ ๕ ชนธ ๕ อายตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ ฯลฯ การพิจารณาธรรมให้พิจารณาธรรมแต่ละอย่างว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีอยู่ในตนหรือไม่ ละได้อย่างไร เจริญได้อย่างไร ซึ่งรายละเอียดขององค์ธรรมทั้งหลายจะไม่นำมากล่าวในที่นี้ เพราะเป็นเรื่องที่มีรายละเอียดมาก แต่ผู้ที่ต้องการจะฝึกสติพิจารณาธรรมจำเป็นต้องศึกษาหาความรู้เพื่อเป็นพื้นฐานก่อน แล้วจึงนำมาพิจารณาธรรมเหล่านั้น มีอยู่เกิดอยู่ เป็นอยู่กับตนเองหรือไม่ มีสภาพอย่างไร

ดังนั้น การเจริญสติปัญญา ๔ คือ การระลึกกำหนดสติพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม

๘. สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ คือการฝึกสมาธิให้ตั้งมั่นแน่วแน่ต่ออารมณ์ หรือสิ่งที่กำลังกำหนดพิจารณา จิตที่เป็นสมาธิย่อมมีกำลัง มีภาวะอันเหมาะสมที่จะเกิดปัญญาญาณ อันจะนำไปสู่การหลุดพ้นจากทุกข์ได้ วิธีเจริญสมาธิมีหลายวิธี จำแนกโดยถือเอาความแตกต่าง ของสิ่งที่จะเป็นองค์แห่งการถูกกำหนดเป็นเกณฑ์ พุทธปรัชญาได้จำแนกวิธีเจริญสมาธิไว้ ๔๐ วิธี เรียกว่า กรรมฐาน ๔๐ ดังนี้

กสิณ ๑๐ หมายถึงการนำเอาวัตถุ ๑๐ ประเภท คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว อากาศ (ช่องว่าง) และแสงสว่าง นำมาจัดทำขึ้นในรูปแบบอันเหมาะสม แล้วนำมาเพ่งให้เกิดสมาธิ

อสุภะ ๑๐ หมายถึง การพิจารณาซากศพในลักษณะต่าง ๆ ๑๐ แบบ เช่น ซากศพมีหนอง ไหล ซากศพที่พอง ซากศพที่มีโลหิตไหล ฯลฯ

อนุสติ ๑๐ หมายถึงการระลึกถึงอารมณ์ต่าง ๆ ที่เป็นคุณแก่จิต ๑๐ ประเภท เช่น ระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ระลึกถึงคุณของพระนิพพาน ฯลฯ

อัปมีฌญา ๔ ได้แก่การเจริญ พรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตาและอุเบกขา
 อหาเรปฏิกูลสัญญา หมายถึงการกำหนดความเป็นปฏิกูลในอาหาร
 ธาตุวิภูฐาน ๑ ได้แก่การพิจารณาร่างกายเป็นธาตุ ๔
 อรูป ๔ ได้แก่การเพ่งอารมณ์ในอรูปฌาน ๔
 กรรมฐาน ๔๐ นี้ให้ผลลัพธ์แก่ผู้ปฏิบัติต่างกัน เนื่องจากบุคคลย่อมมีอุปนิสัยความโน้มเอียง ต่างกัน ซึ่งจะต้องเลือกใช้กรรมฐานตามความเหมาะสมที่เข้ากับความโน้มเอียงนั้น ๆ

ผู้ที่ปฏิบัติตามมรรคมองคค์แปด จะต้องปฏิบัติพร้อมกันไปโดยตลอด เมื่อการปฏิบัตินั้นสมบูรณ์ เพียงพอแล้ว จะเกิดญาณปัญญาที่รู้แจ้ง เห็นจริงในสภาวะของสิ่งทั้งหลาย คือรู้ว่าสิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ญาณ ปัญญาที่รู้สภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง พุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท เรียกว่าวิปัสสนาญาณ การเกิดขึ้นแห่งวิปัสสนาญาณจะเป็นไปโดยลำดับ ๔ ขั้น^๑ ดังนี้

^๑ พระราชวรมณี, พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า ๑๙๒-๑๙๔.

๑. อุทฺถัพพยานุปัสสนาญาณ การพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ และสามารถขยายความเข้าใจให้กว้างขึ้น จนสามารถมองเห็นการเกิดดับของสรรพสิ่งทั้งหลาย

๒. ภังคานุปัสสนาญาณ พิจารณาเน้นหนักไปที่การดับสลายของสรรพสิ่ง เป็นการมองเห็นจุดดับของสรรพสิ่ง

๓. ภยตฺถุปฺปฏิฐานญาณ เมื่อเห็นแจ้งในจุดดับของสรรพสิ่ง ความรู้ที่ว่าสังขารทั้งหลายปรากฏเป็นของน่ากลัวก็เกิดขึ้น กสฺวภฺยในสังขารธรรมทั้งปวง

๔. อาทินวานุปัสสนาญาณ เมื่อรู้ว่าสังขารธรรมทั้งหลายมีความแตกสลายไปเป็นธรรมดา มองเห็นภฺยในสังขารแล้ว จะเกิดความรู้ว่าสังขารทั้งหลายเป็นสิ่งที่มิโทษ เป็นสิ่งบกพร่อง คลุกเคล้าด้วยทุกข์

๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ เมื่อเห็นว่าสังขารธรรมทั้งหลายเป็นสิ่งที่มิโทษเป็นทุกข์ เกิดความเบื่อหน่าย เกิดความไม่เพลิดเพลินใจในสังขารธรรมเหล่านั้น

๖. มุญฺจิตฺถุภฺยตฺถาญาณ เมื่อเกิดความเบื่อหน่ายก็ใคร่ที่จะพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง

๗. ปรฺยัสสขานุปัสสนาญาณ เมื่อใคร่จะพ้นไป ก็ย้อนกลับไปยกเอาสังขารทั้งปวงขึ้นมาพิจารณาตามกฎของไตรลักษณ์ เห็นว่าสังขารทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตนที่แท้จริง ความรู้ขั้นนี้จะเป็นพื้นฐานของการปลดปล่อยตนให้พ้นทุกข์

๘. สังขารุเปกฺขาญาณ เมื่อรู้ว่าสังขารเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ ความรู้ในการวางเฉยในสังขารทั้งปวงก็เกิดขึ้น พร้อมกับการมองเห็นว่านิพพานเป็นความสงบที่แท้จริง ความรู้จึงแล่นตรงไปยังนิพพาน

๙. สจฺจจฺานุโลมิกญาณ เมื่อวางใจเป็นกลางในสังขารธรรมทั้งปวงมีญาณมุ่งตรงสู่นิพพาน ญาณอันคล้ายตามการหยั่งรู้อริยสัจ ๔ ก็เกิดขึ้น หลังจากญาณที่หยั่งรู้อริยสัจ ๔ เกิดขึ้น ก็เกิดโคตรภูญาณ คือญาณที่หยั่งรู้รากเง่าของปุถุชนและของอริยชน ญาณอันเป็นเครื่องถอนตนออกจากความเป็นปุถุชน ยกตนขึ้นสู่ความเป็นอริยบุคคล ถัดจากโคตรภูญาณ มัคคญาณก็เกิดขึ้น ทำให้สำเร็จความเป็นพระอริยบุคคล เมื่อมัคคญาณเกิดขึ้น ก็เลสที่เป็นเหตุให้บุคคลติดข้อง ไม่หลุดพ้น จะถูกทำลายไปด้วยกำลังแห่งมัคคญาณนั้น และเป็นการทำลายแบบถอนรากถอนโคน จะไม่กลับมาติดข้องกับกิเลสอีก ภาวะนี้จึงเป็นภาวะที่เรียกว่า นิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการปฏิบัติในระดับปรมาตถสัจจะ และเป็นเป้าหมายอันสูงสุดของพุทธปรัชญา